

ETÜTLER

İktisadî Gelişmenin Şartları ve Sınırları

AZ GELİŞMİŞ MEMLEKETLERİN İSTİHLÂK VE YATIRIM MESELELERİNE TOPLU BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Sabri F. Ülgener

Başlangıç : İktisadî gelişme ve az gelişmiş memleketler; tarifi ve unsurları. I. Gelişen bir ekonomide istihlâk ve harcama meyli. II. İktisadî gelişmede yatırım meseleleri : kaynaklar ve sâikler; yatırımların tesir ve neticeleri : az gelişmiş memleketlerde «yatırım katsayısı» (Multipliler) ve «acceleration» prensipi. Yatırımlar ve «olgunlaşma» müddeti. III. İktisadî gelişmenin sınırları ve sonu. Hülâsa ve Netice

BAŞLANGIÇ

İKTİSADÎ GELİŞME VE AZ GELİŞMİŞ MEMLEKETLER

Günümüzün iktisat nazariyesi ve tatbikatı iki mühim mesele üzerinde durmaktadır : biri, gelişmiş ekonomilerin kısa ve orta vadeli piyasa dalgalanmaları üstünde uzun vadeli *büyüme* temayülü; diğeri «az gelişmiş» denilen ülkelerin kalkınma şartları ve imkânları! Birinci mesele daha ziyade nazarî plânda çeşitli tahlil âletleri ve modellerile derinliğine tetkik edilirken, ikincisi daha çok harp sonu dünyasının çözülmeye muhtaç meselelerinden biri olarak ele alınmış bulunuyor. Aslına bakılırsa, her iki mesele uzun vadeli gelişme ve büyüme mevzuunun farklı birer bünye içinde mütalâasından başka bir şey değildir. Esasen az gelişmiş memleketler konusu üzerinde çalışan iktisatçılar umumiyetle büyüme ve gelişme nazariyesinin tahlil metodunu ve modellerini mümkün olduğu kadar kendi şahalarına doğru yürütmek çarelerini aramakla meşguldürler.

Tetkikimize başlarken, mevzuun şimdiye kadar ele alınış tarzına kısa bir göz gezdirmek faydalı olacaktır. Her şeyden evvel, büyüme ve gelişme fikrinin, ekseriya zannedildiği gibi, pek yeni bir şey olmayıp, eskiden beri bilindiğini ve günümüze gelinceye kadar

bir hayli işlendiğini kaydetmeliyiz. Klasik iktisatçılar (Malthus, Ricardö ve diğerleri) ile Marx'm bu mevzu üzerine yazdıkları ve söyledikleri hiç de küçümsenecek şeyler değildir. Buna mukabil, az gelişmiş memleketlerin bir problem olarak tarihî mebdeini tayin ederken, daha ihtiyatlı olmamız lâzım geliyor. Şüphesiz klasik iktisatçılar da model olarak dikkate aldıkları gelişmiş ekonomilerin yanı sıra geri ülkelere temas etmişlerdi [1]. Fakat bu temaslar çok defa ikincileri başlı başına bir problem olarak ele almaktan ziyade, ileri sanayi ülkelerinin hususiyetlerini bariz bir rölyef halinde belirtmek üzere primitif cemiyetlere zaman zaman göz gezdirmekten ileri gitmemiştir. Örneklerini akla kara şeklinde karşı karşıya koyarak asıl bahis konusu olan ekonomik sistemi derin ve keskin çizgileriyle açığa vurmaya yolundaki bu dağınık temaslar az gelişmiş memleketleri hakikî hüviyeti ile tanıtmaktan çok uzaktı. Tarihçi mektep ve onun devamı olan cereyanlarla ileri sanayi memleketleri hakkında «Kapitalizm» tabiri iyice yer ettikten sonra, yeni bir terminolojinin türeme ve tutunması mümkün olmuştur; tarihçi veya «institutionalist» iktisatçıların, yeri ve sırası geldikçe, tam veya «yüksek kapitalist» ülkeler karşısında «yarı kapitalist» ve nihayet «kapitalist olmayan» memleketler tarzında yaptıkları ayırmalar bizi mevzuumuza biraz daha yaklaştırmıştır [2]. Fakat bütün bunlar tabiatile esaslı bir tetkik için kâfi sayılamazdı. Her halde mevzuun ciddi bir plân ve program dâvası olarak ele alındığını görmek için çok daha yakın senelere, hiç olmazsa İkinci Dünya Harbinin sonlarına kadar gelmek icap edecektir. Ancak bu tarihten beri «Truman Doktrini» ile mesele tatbikat ve nazariyatta alâka çekici bir mevzu haline gelmiş bulunuyor. Hadise ve fikirleri bu istikamete zorlayan siyasî ve iktisadî sebepler az çok bilindiği için burada tekrarına mahal görmüyoruz.

[1] Meselâ *Ricardo* : On the Principles of Political Economy and Taxation (The Works and Correspondence of David Ricardo, Vol. 1. edited by P. Sraffa, Cambridge 1953) : Emek ve makine arasındaki münasebetlerden bahsedildiği sırada *eski ve yeni memleketler ve cemiyetin ilk merhaleleri* hakkında verilen tafsilât. *John Stuart Mill* : Principles of Political Economy (The Worlds Great Classics, Colonial Press New-York, 1899) Vol. 1. s. 164 ve dev. Servet ve sermaye terakümü hakkında iptidai kavimlerden verilen misaller ilh.

[2] Misal olarak *Ernst Wagemann* : Konjunkturlehre, Berlin 1928, s. 224 ve dev. Konjunktürün izahında bir mekân unsuru olarak «strüktür tezadı» (Strukturgegensatz) ve buna göre yer yüzünde iktisadî rejimlerin «*kapitalist olmayan*», «*yeni kapitalist*», «*yarı kapitalist*» ve «*yüksek kapitalist*» ülkeler şeklinde tasnifi.

«Az gelişmiş memleketler» in tarifinde ne gibi unsurların dikkate alınması icab edeceği bir hayli güç ve karışık bir meseledir. Bu arada, adam başına millî gelir veya işçi başına sabit kapital payı gibi ölçülmesi kabil olan kriterlerden başlayarak, nüfus çoğunluğunun köylerde veya şehirlerde oturması, okuma yazma bilenlerin nüfusa nisbeti gibi daha çok sosyal strüktüre ait ölçü ve kriterlere ve nihayet iş hayatının manevî-moral kıymetlere göre değerlendirilmesi kabilinden rakam ve formüllere sığdırılması mümkün olmayan davranış şekillerine kadar bir yığın karakteristiğe yer vermek kabildir [3]. Bu ölçülerden hangisi kabul edilirse edilsin, muhakkak

[3] «Az gelişmiş» memleketi belirtmek için ileri sürülen kriter ve tariflerin hepsini burada gözden geçirmeğe imkân olmadığından ancak bir kaçına işaretle iktifa edeceğiz. Evvelâ kelime hakkında ufak bir mülâhaza : bideyette «*geri - backward*» ülkeler şeklinde teklif edilen terim alâkalı memleketler arasında karşılaştığı mukavemetten dolayı terkedilerek yerine halen kullanılmakta olan «*az gelişmiş*» (underdeveloped) sıfatı tercih edilmiştir. Aynı sıfat bazı iktisatçılarda farklı tabirlerle de ifade edilmek istenilmiştir; meselâ *Kuznets*, ileri endüstri tekniği ile mücehhez olup nüfus çoğunluğu büyük şehirlerde yaşayan ekonomilere «*industrial*» ve istihsalin kapalı aile ve köy topluluğu içinde cereyan ettiği ve nüfusunun pek azı şehirlerde ikamet eylediği ekonomilere «*pre-industrial*» demektedir (Economic Change, Selected Essays, 1953, s. 148). Bu hususta aynı zamanda : *S. H. Frankel*, The Economic Impact on Under-Developed Societies, 1953, s. 29 ve dev. *R. Nurkse*, gelir kriterine dayanarak, «az gelişmiş memleketler» i «*low-income countries*» (düşük gelirli memleketler) grupunda mütalâa etmektedir : Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries, 1955, s. 1. ve 63. *E. Staley* (The Future of Underdeveloped Countries, 1954) az gelişmiş memleketlerin tarifinde şu iki unsur ileri sürmüştür : 1. Kütle halinde fakirlik; geçici bir şansızlık eseri olmayıp kronik olmak üzere. 2. Günü geçmiş istihsal metotları ve teşkilâtı. Bu şartları taşıyan bir memleket «*az gelişmiş*» tir. Bu demektir ki, fakirlik yalnız tabii kaynaklardan ötürü olmayıp diğer memleketlerde denenmiş olan metotlarla azaltılabilir. Tarifde ileri sürülen ikinci unsur, diğer bazı iktisatçılarda da ehemmiyetli telâkki edilmektedir; meselâ *Buchanan* ve *Ellis* : Approaches to Economic Development (New-York, 1955), s. 4 : az gelişmişliğin ölçüsü, her iki müellife göre, «yeni vasıta ve usullerin tatbiki ile islah imkânı mevcut olmak üzere, halkın nisbeten düşük istihlâk ve maddî refah vasatısı ile tezahür ve tecelli eden geri iktisadî faaliyeti» dir. Tabii kaynakların kîfayeti ve yeni metotlarla islahı imkânı, fikrimizce, az gelişmiş memleketlerin hepsine ve her bölgesine kolaylıkla tatbik edilebilecek bir kriter olmasa gerktir. Yukarıda sayılan unsurların bir çoğunu ihtiva etmek üzere, «nüfusunun büyük çoğunluğu geri bir teknikle ziraatte çalışan ve insan başına reel gelir seviyesi düşük olan memleketler» tarzında basit ve açık bir tarif (*R. Brebitsch*) bize daha uygun ve elverişli görünmektedir. Bu hususta ayrıca : *F. Perroux* : Niveaux de Développement et Politique de Croissance (Institut de Science Économique Appliquée - Cahier Serie F, Fascicule 1, c. 71 ve dev.).

olan bir cihet vardır ki, o da hakikî hayattan seçilecek nünuneleri iki gruptan birine veya diğërine ithal etmenin her zaman kolay olmayacağıdır. Çok extreme nünunelerden başlayarak hudut üzerinde birbirine yakın örneklere geldikçe ayırd edici çizgiler gitgide silindikten başka, aynı gruba dahil memleketler arasında da tip itibariyle ehemmiyetli farklar göze çarpar. Meselâ Türkiye gibi Burma da az gelişmiş memleketler arasında sayılmakla beraber, aralarında derin farklar bulunduğu aşikârdır. Strüktür farklarını hiç olmazsa ana çizgilerle belirtmek için, bazı müelliflere uyararak, *çok, orta ve az gelişmiş* ülkeler tarzında ayırmalara gidilse bile [4] aynı grup içindeki memleketlerin tamamen homojen oldukları her zaman iddia edilemez. Aralarında yine yer yer göze çarpacak olan farkların bir kısmı tarihlî şartlardan ileri gelir. İnsan elinin ve tekniğın asırlardan beri değmediğı geri ülkelerle, bir vakit kaderin yardımı ile iktisadî refaha kavuşmuş ve sonradan gerilemiş memleketler arasında derin farklar vardır. İktisadî gelişme mevzuunda şimdiye kadar yeter derecede dikkate alınmamış olan bu farklar teker teker gözden geçirilince, bir çok meselelerin çözülmesine yardım edebilecek ip uçlarını elde etmek mümkün olacaktır. Henüz tüketilmemiş tabiat zenginliğine sahip olan iptidaî ülkelerin iktisadî kalkınma esnasında bir bakıma daha yumuşak ve kolay işlenir bir vasat teşkil etmelerine mukabil, diğërleri maziden devraldıkları itiyatlar ve kökleşmiş alışkanlıklar dolayısıyla biraz daha zor durumda bulunurlar. Bugün için az gelişmiş denilen memleketlerin bir kısmı, eski bir imparatorluğın tecezzi etmiş parçaları üzerine kurulu olup, zihniyet dünyasında geçmiş asırların feodal şuurunu ve ona göre istihlak itiyatlarını yaşatan memleketlerdir. O suretle ki, ufak bir gelir artışı, şuur altına sinmiş olan bu itiyatları hudutsuz ve gemsiz bir şekilde boşaltmaya kâfi gelebilir. Aralarına Türkiyeyi de katabileceğimiz bu zümre bizi tetkiklerimizde diğërlerinden çok alâkalandıracaktır.

Bütün bu farklar ve ayrılışlar mevzuumuzda son derece ehemmiyetli olmakla beraber az gelişmiş memleketlerin pek çoğđ arasında müşterek vasıfların mevcudiyeti de unutulmamalıdır. O kadar ki, bilfarz Hindistanın az gelişmiş bir memleket olarak iktisadî

[4] Bu hususta misal olarak *E. Staley : The Future of Underdeveloped Countries, 1954.* Müellif burada : A. çok gelişmiş (Highly developed); B. Orta (Intermediate) ve C. Az gelişmiş (Underdeveloped) şeklinde bir ayırma yaparak beş kıtadaki memleketlerin buna uygun bir listesini vermiştir.

kalkınması ve bu arada muhtemel zorlukları hakkında yazılmış bir raporu, satırlar arasında isim değişikliği yaparak, Türkiye gözü ile okumak ve değerlendirmek bile mümkündür [5]. Farklı bünyeye sahip memleketleri az gelişmiş memleketler grubunda bir araya getiren iktisatçılar her halde bu müşterek vasıfları gözönüne almış olacaklardır.

Bu münasebetle bir noktaya daha dokunmamız icap ediyor : Az gelişmiş memleketlerin iktisadi inkişafını tahlil için gerekirse ileri ve olgun memleketlere ait araştırma metodlarından ve modellerinden istifade edilebileceğini baş tarafta söylemiştik. Hakikaten, Keynes'den beri ekonomik verilerin global tahlili aynı zamanda az gelişmiş memleketlerin durumunu gözden geçirirken de kullanılabilir tahlil âletlerini ortaya koymuş bulunmaktadır. Ezcümle, istihlâk fonksiyonu, tasarruf meyli kabilinden kısmen ruhî ve kısmen ampirik tecrübe verilerine dayalı mefhumları şartlar müsaade ettiği kadar geri kalmış memleketlere de uydurmak mümkün oluyor. Alınacak neticeler iktisaden ileri memleketlere ait sonuçlara çok defa taban tabana zıt düşmekle beraber, meselelerin muhakeme tarzı ve mantikî yapısı aynıdır. Hareket noktalarının ve hatta neticelerin başkalığı tahlil vasıta ve âletlerinin de muhakkak ayrılığını icap etmez. Netekim bu hakikati yıllarca evvel Marshall de görmüş ve ifade etmişti : Tarih boyunca değişiklik, ona göre, «iktisadî faaliyettin aslından ve cevherinden ziyade dış kalıplarındadır; böyle olduğuna göre, modern iktisat nazariyesinin geri ülkelere tatbik edilebilecek kısımları da ilk bakışta zannedildiğinden daha fazla olmak lâzım gelir» [6].

Biz, bu görüşe uyararak, aşağıdaki tetkiklerimizde, esas karakteri ile az gelişmiş bir memleketin iktisadî ilerleme yolunda ne gibi meselelerle karşılaşabileceğini ve bu arada bütün bir inkişaf gayretinin nesçi altına saklı ve gizli olarak seyreden geriletici temayül-lerin, mukabil tedbirler alınmadığı takdirde, bizzat o inkişaf önüne

[5] Bununla, Milletlerarası Para Fonu'na teşkil edilmiş bir heyet (E. M. Bernstein ve diğer bazı mütehasıslar) tarafından yazılıp Hindistan Hükümetine verilen rapora işaret etmek istiyoruz : *Economic Development with Stability* (International Monetary Fund Staff Papers, February, 1954). Bu yazı sonradan «Readings in Economics» de (edited by Samuelson, Bishop, Coleman, second edition, p. 332) neşredilmiştir.

[6] *Alfred Marshall : Elements of Economics of Industry*, Macmillan 1939, s. 5.

nasıl bir engel halinde dikileceğini gözden geçireceğiz. Ampirik verilerin eksikliği karşısında daha çok nazari bir tahlilden ibaret kalacak olan bu araştırmalar, yeri ve sırası geldikçe, modern prensiplerin az gelişmiş bir memlekete ne dereceye kadar tatbik kabiliyetini haiz olduklarını da açıklayacaktır.

Bugünün iktisat nazariyesi, millî ekonominin akış ve ilerleyişini tayin edecek olan global tesirleri, biri *istihlâk* ve diğeri *yatırım* olmak üzere, iki büyük grupta toplanmaktadır. Netekim, millî gelirin de bir bütün olarak bu iki kaynaktan yaratılan mecmu gelirlere eşit sayıldığı malûmdur. Keynes'den beri üzerinde sık sık durulan bu iki tesir ve onların müşterek muhassalası, günümüzün iktisadî büyüme ve gelişme nazariyesile daha çok makro-dinamik bir kalıba dökülmüş ve zaman ölçüsüne farklı gelişme had ve nisbetlerinden mürekkep birer model içinde tetkike başlanmıştır. Biz böyle bir model denemesine kadar gitmeyerek, iktisadî gelişmede istihlâk ve yatırım harcamalarının muhtemel tesir ve neticelerini tahlile çalışacağız [7].

I. GELİŞEN BİR EKONOMİDE İSTİHLÂK VE HARCAMA MEYLİ

İstihlâk harcamaları, gelir yaratıcı faktörlerden biri olarak, modern nazariyenin üzerinde dikkatle durduğu bahislerin başında gelir. İktisadî gelişme esnasında artan gelirlerin istihlâk ve tasarrufa bölünüş tarzı ve nisbeti ekonominin kaderini tayin edecek âmillerden biridir (muayyen cesamette bir gelirden istihlâke sarfedilen kısmın o gelire nisbeti *istihlâk meylî*'ni, harcanmayıp biriken kısmın oram ise *tasarruf meylî*'ni verir). İstihlâk sarfiyatı millet

[7] Bugünün gelir tahlilleri, *Keynes'in* nisbeten az sayıda basit elemanlara irca ettiği hadiseleri çok daha geniş bir faktör sayısı ile tamamlamaya çalışmaktadır. İstihlâk ve tasarruf meylî gibi ilk nazarda basit görünen mefhumların altında ve arkasında bir yığın davranış (behaviour) şekilleri vardır ki, bunları dikkate almadan meseleyi kapanmış farzetmeğe imkân yoktur. Bilhassa iktisadî gelişme mevzuu ile alâkalanen bazı iktisatçılar, «mües-sir»lerin (determinants) sayısını artırmak hususunda gayret sarfetmişlerdir. Buna bir misal olarak: *W. W. Rostow: The Process of Economic Growth. New York, 1952.* Bizim, *Keynes'den* beri tradisyonel hale gelmiş olan istihlâk ve yatırım tarzındaki basit tasniften ayrılmayışımız, henüz bu mevzuda izah ve belki ilâveye muhtaç cihetlerin mevcut olduğu kanaatinden ileri gelişmiştir.

ekonomisinde yalnız istihdam ve gelir yaratıcı bir kuvvet olmakla kalmayıp, aynı zamanda efektif talebin de belli başlı âmili olarak fiyatlar umumî seviyesini tayin etmek cihetinden dikkatimizi çekecektir. İki tarafa da işleyen bu kuvvetin daha çok reel veya monetaire istikamette seyretmesi iktisadî gelişmeye her defasında farklı bir manzara vermiş olacaktır.

Devrimiz iktisatçıları, istihlâk harcamalarile millî gelir seviyesi arasında az çok sarih ve muntazam bir münasebetin mevcudiyetine dikkatimizi çekmektedirler. İstihlâkin gelir tahavvüllerine tâbi olarak ne gibi miktarlarda değişeceğini belirten bu münasebete «*istihlâk fonksiyonu*» adı verilmiştir. Buna nazaran, gelir artışı halinde istihlâk harcamaları da mutlak olarak çoğalmakla beraber, bu çoğalışın diğerle orantılı olmayacağı kabul edilmektedir. Başka bir deyişle : geliri artan sınıfların istihlâk standardı üstündeki gelir fazlası tasarruf yolu ile gündelik harcamaların dışına kaymış olacağından, istihlâk sarfiyatı gelir artışını arkası sıra yatık ve basık bir meyil ile takip edecektir.

İktisaden ileri ve olgun memleketlerde kaide bu olmakla beraber [8], az gelişmiş ülkelerde bu nisbetler oldukça farklı şekilde ve bazan tamamen tersine istikamette işler. Şöyle ki : bu gibi ülkelerde gelir seviyesi yükseldiği halde istihlâk meyli daralacak yerde bilâkis genişlemekte ve buna mukabil tasarruf meyli oldukça düşük bir seviyede karar kılmaktadır. Millî ekonominin ilerleme cehdine ked vuracak şekilde tecelli eden bu elverişsiz halin çeşitli sebepleri vardır :

1. Her şeyden evvel, düşük bir gelir seviyesinin uzun zaman yüklediği mahrumiyetten biraz ferahlar ferahlamaz, şimdiye kadar baskı altında tutulmuş olan istihlâk meylinin derhal uyuklar halden («latent» durumdan) çıkarak gelir artışından daha büyük bir hızla gelişip çoğalması mümkündür. Bir nevi ferahlama insiyakının doğurduğu bu hali tabii görmek lâzımdır. İstihlâk itiyatlarının geriliği ve iptidailiği bazı ihtiyaçların genişlemesini bir müddet alıkoyarsa da, biraz aşağıda göreceğimiz veçhile, zengin ve varlıklı sı-

[8] Maamafih, «istihlâk fonksiyonu» bu gibi memleketlerde bile, *Keynes*'in ilk defa izah ettiği şekilde kayıtsız ve şartsız kabul edilmemektedir. Meselenin bu yönden etraflıca tetkik ve münakaşası için bakınız : *James S. Duesenberry : Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*, Harvard University Press, 1952.

mfların standardına bir an evvel varabilme hevesi ve taklid arzusu bu gecikmeyi ortadan kaldıracaktır. İktisaden ileri memleketlerde dahi harp sonlarında hükmünü yürüten ve kaideyi değiştiren bu durum az gelişmiş ülkelerin kalkınma ve ilerlemesinde hemen hemen bir kaide hükmündedir. Bu sebeple, istihlâk harcamaları ekseriya tasarrufun önünde ve ilerisinde seyrederek.

2. Az gelişmiş memleketlerde istihlâk meylini yine tasarruf önüne geçiren faktörlerden birini de orta ve yüksek gelir sahiplerinin *zaman tercihi*nde (time preference) aramız lâzımdır. Bu tercih, bilindiği gibi, iktisaden geri ülkelerde kaide olarak, bugünün isihlâkını geleceğin refah ve serveti önüne geçirmek suretile tecelli etmektedir [9]. Uzakça bir istikbalin şanslarını ekseriya hâli hazrın istihlâkine ve anı hazırlama feda eden bu zihniyet, az gelişmiş memleketlerde — arasıra gelir yükselişlerine rağmen — uzun vadeli sermaye birikiminin ve sınıfların teçizatın şayanı arzu seviyeyi bulmasını zorlaştıran faktörlerden biri olarak hesaba katılmak icab eder.

Uzak bir istikbalin gaye ve endişeleri de vakit vakit zihinleri işgal etse bile, hali hazır istihlâkin ikinci plâna terki müstakbel sınıfların teçizatı kurma ve tamamlamadan ziyade yine günü gününe harcamanın başka bir şekli olan gayrimenkul iştirası veya altın talebi şeklini almış olur ki, bu hal iktisadî inkişaf için birinci derecede ehemmiyet taşıyan menkul servet terakümünü bir hayli geciktirmek yolunda müessir olur. Az gelişmiş memleketlerde müterakim servetlerin «mobilize» edilmelerine karşı gelen en mühim engeli burada aramız lâzımdır. Menkul servet karşısında hâlâ mütereddid ve çekingen davranan iş adamı, gelirinin fazlasını toprağa bağlamak veya gayrimenkule yatırmak hususunda geçmiş asırların ısrarlı tenbih ve telkinlerine el'an dört elle sarılır görünmektedir : «... zira toprak emanettardır. Ve her neyi toprağa verseler toprak onu güzel saklar, geri istediğin vakit sana yine iletir, sermaye daim yerinde olur» [10]. Serveti hareketli - mobil hale getirmekte birinci derecede sorumlu olan modern kredi müesseseleri-

[9] «*Zaman tercihi*», iktisadî gelişmede diğer bir çok hususlar gibi *zihniyet* tarihi ile yakından ilgilidir. Bu hususta tafsilât için : «İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri» adlı kitabımıza (İstanbul 1951, s. 59) ve «istihlâk fonksiyonu» ile ilgisi bakımından *James S. Duesenberry*'nin zikredilen eserine (s. 67) bakınız.

[10] Zikredilen kitabımızdan naklen, s. 167.

mizin bile bu telkinlerden ne dereceye kadar uzaklaşabildikleri düşünülmeğe değer noktalardan biridir.

3. Az gelişmiş memleketlerde gelir artışını tasarruf ve müstakbel cihazlanma aleyhine yürüten sebepler arasında «gösteriş uğruna istihlâk» in mühim bir yeri olmak lâzımdır [11]. Bu gibi memleketlerin iktisadî ve sosyal inkişafını gözden geçirirken üzerinde en fazla durulması gereken noktalardan biri fikrimizce buradadır. Bu cihet, hemen işaret edelim ki, millî iktisadın yalnız istihlâk cephesine ve istihlâk mallarına münhasır değildir. Aynı zamanda, memleketin iktisadî siyasını ve mahdud döviz ve kredi kaynaklarını zorlama bahasına elde edilebilen istihsal vasıtalarının bile çok defa prodüktif maksatlar yanında gösteriş uğruna âlet edildikleri görülmektedir. Bu hal, iktisadî inkişafı geçiktirmek istidadını taşıyan bir âmil olarak dikkatle gözden geçirilmeğe değer.

İstihlâkin ve sermaye yatırımlarının iktisaden ileri memleketlerde bile gösteriş hevesinden tamamen uzak kalabildikleri iddia olunamaz. Geçen asır sonlarının tanınmış iktisat âlimi *Thorstein Veblen*, Amerika gibi hayat standardı yüksek memleketlerde zengin ve müteşebbis sınıfların en fazla iktisadî karakter taşıması gereken sermaye yatırımlarında bile gösteriş gayretinden ve o uğurda birbirleriyle yarışma hevesinden kendilerini alamadıklarını pek güzel izah etmişti. Aynı suretle Orta ve Batı Avrupada XIX uncu yüzyıldan beri büyük işletmelerin kuruluşuna saik olan düşünceleri tahlil ederken Ortaçağdan beri halâ tasfiye edilememiş olan ağalık şuurunun bütün bu tesislerde alttan alta sürüp gittiğine inananlara da rastlamak mümkündür [12].

[11] Bu mevzuda ilk hatıra gelecek eser *Thorstein Veblen*'in «The Theory of the Leisure Class» (1899 - Macmillan) adlı kitabıdır. Gösteriş maksadile yapılan istihlâk harcamaları («conspicuous consumption») *Veblen*'den beri her vesile ile tekrarlanan bir klişe haline gelmiştir. *Duesenberry*'nin (zikredilen eser, s. 27) «demonstration effect» adını verdiği ruh haletinin de bundan pek ayrı bir şey olmadığı aşağıda görülecektir. İktisadî gelişme mevzuunda «gösteriş uğruna istihlâk» son zamanlarda daha büyük bir alâka ile takip edilmektedir; meselâ *W. Arthur Lewis* : The Theory of Economic Growth, London 1955, s. 26 ve dev.

[12] *W. Röpké* : Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart, Zürich 1942, s. 229, 308. Latin Amerika'da da siyasî ve iktisadî liberalizmin feodal kıymetleri ve organizasyonu tamamen ortadan kaldıramadığı ve bu halin gayri menkul mülkiyetinde el'ân ağalık şuurunu eskisi gibi sürüp götürdüğü malûmdur. Toprak, bir istihsal faktörü olmaktan ziyade sosyal hayatta itibar ve prestij

İktisaden ileri memleketlerde bile ölçüsü küçümsenemeyecek olan «gösteriş uğruna istihlâk» az gelişmiş ülkelerde ve hususile memleketimizde daha geniş ölçüde dikkati çekecektir. Altı üstlü gelir kademelerinde bu nevi istihlâkin tipik tezahürlerine her vesile ile rastlayabiliriz : yüksek gelir sınıflarında menkul ve gayri menkul malların ilk plânda bir gösteriş âleti olarak kıymet ve mana kazandıkları muhakkaktır. Orta ve hatta aşağı gelir sınıflarında da vaziyetin bundan pek farklı olduğunu zannetmiyoruz. Oralarda da, mütevazi bir gelir harcı olmayan malların (bilhassa süs ve ziynet eşyasının) gösteriş kasdı ile ve emsali üzerine sıvrilip yükselme hevesile borç hare satın alınıp durulduğu her gün işitilen ve görülen vak'alardandır. Bütün bu vak'alar ve misallerde zihniyet dünyamızın asırlarca değişmemiş bir cephesini, dünden bugüne olduğu gibi aktarılmış kıymet anlayışını sezmemek kabil değildir. Daha 17 nci asır sonlarında, pâye ve itibar («nâm ve nişan») heveslisi bir muhitin içtimâî kıymetlerinden söz açarken :

«Kendi vücudüne bile kıymazdı mâli halk,
Kasdı nîmâyişi şeref-i şevket olmasa!» [13]

diye geniş halk tabakalarının istihlâkte hakikî maksadım (gösteriş hevesini) deşen ve açığa vuran divan şairi Nabi, cemiyet hayatımızın bugün de eskisinden pek farklı olmayan kıymet tablosunu ustaca çizmiş oluyordu.

Bu zihniyetin ve kıymet anlayışının bizde asırlar gerisine sarkan kökleri üzerinde burada fazla duracak değiliz. Menşei ister ağılık şuurunun devamı sayılabilecek olan asıl ve nesep iddiasında, ister İmparatorluğun ve merkezî idarenin bürokratik taazzuv ve teşekkülünde aransın, «gösteriş uğruna istihlâk» tarihimizin yabancıdır. Mesele bizi burada hâli hazırdaki şekle, iktisadî gelişme ve kalkınma esnasında baş kaldıran ve o kalkınmayı geciktirmek istidadını taşıyan bir faktör olarak alâkadar ediyor. Gösteriş hevesinin iktisadî ve teknik kalkınmaya en çok mazhar olan ziraat sektörümüzdeki belirtileri herkesçe malûmdur: vaktile da-

vasıtası olarak kıymet ve ehemmiyet taşımaktadır. Bu hususta enteresan tafsilât için : *Buchanan-Ellis* : Approaches to Economic Development New York 1955, s. 79.

[13] «İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri» isimli eserimizden naklen, s. 46.

var gibi şimdi traktör sayısının üstünlük işareti sayıldığı, yine traktör ve emsalinin civar kasaba ve köylerde düğün ve oyunlara, hatta sinema seanslarına gitmek üzere binek olarak kullanıldığı çok söylenmiş ve yazılmış şeylerdir (Şehir ve kasaba otellerinde geceleyenler, ertesi gün kurulacak pazara gelen çiftçilerin meydanda yan yana park ettikleri traktör ve benzeri motörlü vasıtalarla sabaha kadar bizar olduklarını pek iyi hatırlarlar).

Aslında prodüktif maksatlarla düşünülüp tasarlanmış ve yine o maksatla idhal edilmiş olan istihsal vasıtalarının bu şekilde gösteriş uğruna kullanılmaları, o vasıtaların asıl müstahsil işlerdeki ömrünü ve takatini azalttıktan başka, satın alınmaları için katlanılan ağır borçların hikmeti vücudu ve âkibeti üzerinde de bizi şüphe ve endişeye düşürürse yeridir.

Az gelişmiş memleketlerde gelir seviyesi yükselirken, yine «gösteriş uğruna istihlâk» ile ilgili olmak üzere başka faktörler de hatıra gelir. Bunlar arasında, *Duesenberry*'nin işaret ettiği bir noktaya da temas etmeden geçmemeliyiz : Hayat standardı ve istihlâk ölçüleri farklı aile veya memleketler birbirleriyle temasa geldikleri zaman, geri ve düşük kademedede bulunanlar üsttekilere hemen daima *istihlâk* cihetinden yaklaşmaya çalışırlar. Filhakika, zengin sınıfların hayat standardını yakından veya uzaktan tanımak fırsatını elde eden, yahut (filimler, gazete röportajları ile) tanıdıkları zehâbına düşen müstehlak tabakanın, ufak bir fırsat zuhurunda, o standarda bir an evvel uymaya çalıştıklarını ve bunun da istihlâk harcamalarını hemen diğerlerinin hizasına çıkarmakla mümkün olacağına inandıklarını biliyoruz. Az gelişmiş memleketlerin iktisadî kalkınması, teknik sahada sarfedilen bunca gayretlere rağmen, yüksek gelir sahiplerinin tasarruf ve istihsalden ziyade istihlâki (gayrimenkuller de dahil) tercih etmeleri ve bunun da daha ziyade gösteriş («*demonstration effect*») istikametinde inkişafı sebebiyle daha ilk adımlarda büyük zorluklar karşısında kalıyor [14]. Bu şart-

[14] *Duesenberry* (zikredilen eser, s. 27), «*demonstration effect*» tabirini izah ve teklif ederken, yukarıda anlatılan temayülü açıklık ve güzel bir şekilde tarif eylemiştir. Hadise sosyolojik bakımdan ciddi alâka çekicidir : müellif, ferdi istihlâk fonksiyonlarının müstakil olmayıp birbirlerine sıkı bir tarzda bağlı (interrelated) olduklarını müşahede ve tesbit ederek, gelir seviyesi yükselen bir fert veya ailenin eskiden beri temasta bulunduğu varlıklı ailelere ait istihlâk standardına bir an evvel kavuşmak hususunda büyük bir gayret sarfettiğini ve edeceğini misallerle anlatmaktadır. Bu bahiste ayrıca : *R. Nurkse*, zikredilen eser, s. 58 ve dev.

lar altında gelir seviyesi yükselse bile, bu yükseliş baş tarafta işaret ettiğimiz kaideye göre istihlâk meylinin gerilemesi ve tasarrufun kuvvetlenmesi şeklinde değil, bilâkis istihlâkin şiddetlenmesi ve tasarrufun bir hayli geride kalması tarzında tecelli etmektedir. Bu sebeple, gelirden istihlâke harcanan paranın, müstakbel devreler için millî servette gözle görünür bir tasarruf ve teraküme vesile olamadan, imtisas kabiliyetinden mahrum killi bir toprak üzerinde akar gibi dağılıp gitmesinden ciddi olarak endişe edilebilir.

* *

Az gelişmiş memleketlerin istihlâk meyli ve itiyadları hakkında buraya kadar anlattıklarımız az çok bilinen şeylerdir. Hadisede rol oynayan âmillerin hepsi tabiatile bunlardan ibaret değildir. İktisadî gelişmede istihlâk harcamalarını tasarrufun önünde ve ilerisinde yürüten saiklerden söz açılmışken, bugüne kadar üzerinde nedense fazla durulmamış olan iki fonksiyonel münasebeti daha gözden geçirmek yerinde olur. Bu iki münasebet, hemen söyliyelim ki, muayyen bir seviyeden yukarı gelirlerin *hızlı bir kalkınma esnasında* yaratacakları durumu aksettirmek itibarile dikkatimizi çekeceklerdir.

Evvelâ, bahis konusu olan iki temayülün en kısa ifade ve tarifini verelim : Gelir seviyesi yükselirken, istihlâk harcamaları — diğer şartlar değişmemek üzere — bir taraftan gelir teşekkülündeki *normal-üstü sür'atin* ve diğer taraftan, gelirin *gayri müstahsil fertlere (müstak gelirlere) transfer nisbetinin* bir fonksiyonu olarak artmak ve çoğalmak temayülünü taşır [15].

A. İşaret etmek istediğimiz ilk temayül, muayyen bir seviye üstündeki servet ve gelirleri kazanma müddetinin *kısalığı ve sürati* ile ilgilidir. Tecrübe ile sâbittir ki : devamlı ve temkinli bir istihsalin kapladığı uzunca bir zamana nisbetle çok kısa müddetler içinde kazanılan gelirlerin istihlâk meyli yüksek ve kuvvetli olmak itiyadmadır. Uzun bir emek ve çalışma mahsulü olmayan gelirlerin esirgenme ve biriktirilme şansı fazla olmadıktan başka, devamlı ve muntazam bir teşebbüse has olan ihtiyat fon'u tesisi ve umumiyetle

[15] Yukardaki ifademizi matematik bir kalıba dökmek için, şimdiye kadar alışılmış sembollerle, Δy gelir artışı $\Delta c / \Delta y$ marjinal istihlâk meyli ve t zaman olmak üzere, birinci fonksiyon : $\Delta c / \Delta y = f (\Delta y / \Delta t)$ şeklinde ifade edilebilir. İkincisi ise, muayyen bir aslı gelir artışından (yani Δy 'den) transfer yolu ile faydalanan müstak - derivée gelirlerdeki artış Δyd sembolü ile ifade olunarak $(\Delta c / \Delta y = \varphi (\Delta yd / \Delta y))$ şeklini alır.

oto-finansman itiyadları fazla gelişmemiş olacağından, istihlâk harcamalarının gelir artışına nisbeti bir hayli yüksek ve kuvvetli olur.

Hadisenin mevzuumuzdaki ehemmiyeti şuradan ileri geliyor : Az gelişmiş memleketlerin iktisaden kalkınmalarında ister tabîî kaynakların henüz tüketilmemiş produktivitesine, ister ücretlerin düşüklüğü veya vergi yükünün nisbeten hafifliği gibi maliyet unsurlarına ve isterse kötüye kullanılmış bir kayırma siyasetine atfedilsin, bir kısım iş sahalarının *sür'atlı ve normal-üstü kâr* sağladıklarına şüphe yoktur. Düşük ve orta seviyeli gelirlerde bir hayli zayıf ve cılız kalan tasarruf meylinin yüksek gelirlerde kuvvetlenmesi beklenirken, bunlardan büyük bir kısmının iş ve istihsal routine'i dışında âni ve *sür'atlı* kazançlardan teşekkül etmeleri vaziyeti büsbütün değiştirebilir. İstihlâk meyli, tasarruf lehine azalacak yerde bilâkis çoğalmaya doğru gider.

Gelirin teşekkül *sür'atı*le istihlâk sarfiyatı arasında bu suretle belirtmek istediğimiz fonksiyonel münasebetin bazı cihetlerden tayzihe muhtaç olduğu muhakkaktır : Evvelâ, normal bir zaman süresi içinde gelirlerin tedricen artışı istihlâk sarfiyatını hemen gözle takip edilir ölçüde artırmaya kâfi gelmez. Bu esnada başka faktörler araya girerek istihlâki bilâkis daraltmış olabilir. Netekim, mutad bir konjonktür yükselişi sırasında bazı gelirlerin — bilhassa kârın — *sür'at*le artması, yatırım faaliyetlerine biraz daha hız vermek üzere, istihlâk harcamalarını bir miktar azaltır veya hiç değilse çoğalmaktan alakoyar. Buna mukabil gelir teşekkülünün muhtelif sebeplerle *aşırı sür'at* kazandığı hallerde (beklenmedik ticarî kazançlarla pek ufak bir devir muamelesinin yarattığı âni kârlarda) istihlâkin önüne geçilmez bir kuvvetle artıp çoğalması mümkündür. Ahî kazançların ileride de aynı hızla devam edeceği tahmin olunarak, teşebbüsün müstakbel icap ve ihtiyaçlarından ziyade, alışılmış istihlâk standardını daha yüksek standartlar hizasına çıkarmak, bol ve gösterişli harcamak (*«demonstration effect»*) gibi malûm saiklerin ön plâna geçmeleri ihtimal dahilindedir. Anî ve *sür'atlı* kârların harp ve darhk zamanlarında büsbütün sivrilme ve çoğalmaları beklenebilir. Bu takdirde istihlâk meyli normalin bir kaç kat üstünde seyredecektir. Netekim, harp kazançlarının, toprağa ve gayrimenkule sığınabilen parçası dışında, göze görünür bir iz bırakmadan silinip kaybolmaları bu yüzdendir. İşin daha kötüsü şudur ki, muvakkat darlık zamanlarına ait *sür'atlı* kazançların yarattığı kuvvetli istihlâk meyli, bir kere alışkanlık haline geldikten

sonra, uzun zaman normal seyrine ve seviyesine inmekte bir hayli muannid davranır.

B. Ele almak istediğimiz ikinci temayül, *gelirin terkihi ve muhtelif gelir kategorilerine dağılışı tarzı* ile alâkalıdır. Bugünün iktisat literatüründe, mutad istihlal faaliyetlerinden doğan gelire *aslî* ve onun produktif bir hizmet mukabili olmayarak diğer fertlere aktarılan (transfer edilen) kısmına *müştak - derivée* gelir adı verilmektedir. Her aslî gelir, aile ve cemiyet strüktürüne göre, küçük veya büyük parçalar halinde müştak gelirlere bölünür. Sonuncuların aslî gelirden aldıkları hisse de kendi içinde kısmen istihlâke ve kısmen tasarrufa ayrılmış olacağına göre, aslî gelirin istihlâk ve tasarruf meyli yalnız kendi bünyesile değil, fakat aynı zamanda kapladığı müştak gelirlerin strüktürü ile de tayin edilmiş bulunur.

Bu basit hakikat bizi üzerinde durduğumuz temayülün en kısası ve kestirme tarifine götürmüş olacaktır : Muayyen bir aslî gelirin — bünyesi icabı — müştak gelirlere transfer nisbeti ne kadar kuvvetli ise, diğer şartlar değişmemek kaydı ile, istihlâk meyli ortalama olarak o kadar yüksek ve kuvvetli olmak temayülünü taşır. Şimdiye kadar iktisat teorisinde «istihlâk fonksiyonu» na verilen mana (gelir artarken istihlâk meylinin azalması) daha ziyade homojen bir aslî gelir dikkate alınarak düşünülmüş ve ifade olunmuştu. Bizim burada yapmak istediğimiz, müştak gelirleri de aynı fonksiyona idhal ederek kaideyi genişletmek ve tamamlamaktan ibarettir.

Yukarıya geçirdiğimiz tarif, bir çok bakımlardan izah ve tefsire ihtiyaç gösterir. Herhangi bir gelirin, teşekkülünü müteakip haiz olabileceği tasarruf ve istihlâk meyli yalnız ilk ve aslî sahibinin değil, transfer suretile intikal ettiği diğer bütün şahısların psikolojik temayül ve davranışlarından mürekkep bir ortalamaı ifade ve temsil eder. Bu ortalamada aslî ve müştak gelirlere ait istihlâk (veya tasarruf) meyli birbirinden sarıh çizgilerle ayırdebilecek kadar farklıdır. Evvelâ, aslî gelirden muhtemel bir artışı gözönüne alalım : böyle bir artışın, muayyen bir seviyeye varmak şartıyla, tasarruf meylini istihlâkin bir hayli üstünde ve ilerisinde yürüteceğini tahmin etmek mümkündür. Filhakika, aslında normal bir teşebbüs ve istihlal mahsulü olan bir gelir yükseldikçe, teşebbüsün müstakbel ihtiyaçlarına sarfedilmek veya ilerde daha yüksek bir hayat standardına varmak üzere oldukça dolgun bir parçasının tasarruf edilmesi ihtimal dahilindedir. Netekim, iktisaden ileri memleket-

lerde rastlanan durum bu merkezdedir. Tasarruf, yüksek aslı gelirlerde adeta kendiliğinden yürüyen bir tabii fenomen halindedir. Aynı kaideyi, aslı gelirden transfer suretile faydalananlar hakkında da yürütmeğe imkân yoktur. Zira, iş hayatı ile yakından veya uzaktan teması olmayan müştak gelir sahiplerinin (çalışmayan kadın ve diğer aile efradının), bilhassa yüksek gelir sınıflarında, tasarruftan ziyade istihlâke meyyal oldukları bir hakikattir. Zaten biraz evvel işaret ettiğimiz «gösteriş uğruna istihlâk» en fazla bu grup içinde hükmünü yürütür. Bu sebeple, strüktürü icabı, geniş ölçüde transfere müsait bir aslı gelir, miktar ve seviyeye yüksek de olsa, müştak gelirlerin «ortalama» yı kendi istikametinde çekip yürütmelerinden dolayı normalin üstünde bir istihlâk meyline sahip bulunur. Aynı şey, tersine olarak, tasarruf meylli hakkında da söylenebilir [16].

Bu müşahededen çıkaracağımız netice şudur : İktisaden ileri memleketlerde tipik bir orta sınıf ailenin fertleri çoğunlukla iş hayatına girdiklerinden aile bütçesi içinde gelirler ekseriya *aslı gelir* halinde teşekkül etmekle, her birinin ve dolayısıyla mecmu gelirin tasarruf meylli — refah seviyesi elverdiği kadar — yüksek bir kıymete varmış bulunur. Az gelişmiş memleketlerde ise yine tipik bir orta sınıf ve bilhassa müreffeh ailenin ancak mahdut fertleri tarafından kazanılan gelir, yukarıda izah edilen sebeplerle, istihlâk meylli bermutad kuvvetli olan *müştak gelirlere* parçalanıp bölündüğünden, aynı gelir cesameti içinde *ortalama tasarruf meylli* berikinden çok düşük bir seviyeye inmiş olur. Şu vaziyete göre tasarruf ve istihlâk meylinin, yalnız gelir seviyesine değil, fakat aynı zamanda muayyen cesametteki gelirin daha çok aslı veya müştak gelirlerden teşekkülüne tâbi olarak farklı kıymete sahip olacaklarını söylemek

[16] Tamamile farazi bir misal olarak maksadımızı daha açık izah edebiliriz : $1/3$ ü transfer suretile müştak gelirlere bölünen bir aslı gelirin tasarruf meylli $2/5$, müştak gelirlerinki ise $1/5$ olsun. 9000 liralık bir aile gelirinde, şu faraziyeğe göre, aslı gelir sahibine ait 6000 lira $2/5$ hesabı ile 2400, transfer suretile nakledilen 2000 lira $1/5$ üzerinden 400 lira tutarında bir tasarruf verir. Neticede $2400+400=2800$ liralık bir tasarruf hasıl olur. Halbuki, 9000 liranın sadece aslı gelirden teşekkülü halinde $2/5$ hesabı ile 3600 liralık bir tasarruf vermesi icab ederdi. Müştak gelirlere transfer, yukarıdaki hesabımıza göre, $2/5$ tutarındaki tasarruf meylini $1.5/5$ 'e düşürmüştür. Şu suretle, aynı cesametteki gelirin daha çok aslı veya müştak gelirlerden terekküp etmesi, tasarruf meylini farklı kıymetlere götürmeğe kâfi gelmektedir. Aynı hesap şüphesiz istihlâk meylli bakımından da yapılabilir.

mümkündür. O suretle ki, iktisaden çok ve az gelişmiş iki memleketten (mukayeseyi zorlaştıracak görgü, zevk ve kültür farklarını bilmemezlikten gelerek) aşağı yukarı eşit gelire ve satın alma kuvvetine sahip temsili birer aile gözönüne getirilse, muhtemel bir gelir artışına her ikisinin reaksiyonu bir istikamette olmayacaktır. Gelirin terekkübündeki farklar, araya başka hiç bir sebep girmemiş olsa, birinin tasarruf meylini diğerinin önünde ve üstünde yürütmeğe kâfi gelir. Kaldı ki, iktisaden ileri ve olgun memleketlerde dikkate aldığımız veya alabileceğimiz temsili ailenin fertleri çoğunlukla iş ve istihsale katıldıklarından, mecmu aile gelirinin esasen büyük rakamlara varmış olacağı tâbiîdir. Bu sebeple, muayyen bir gelir ünitesi içine zaten — diğer şartların müsaade ettiği kesafette — yığılmış ve sığdırılmış olan kuvvetli tasarruf meylinin (s/y) büyük bir gelir (y) mikdarile çarpımından hasıl olacak tasarruf yekûnu yüksek, hatta Keynes-vâri düşünen iktisatçıları ürkütecek kadar yüksek bir seviyeye varmış olacaktır [17]. Az gelişmiş memleketlerde durum tersinedir : beriki ile eşit cesamette bir gelir ünitesinin ortalama tasarruf meyli esasen zayıf olduğuna göre, bunun üstelik mahdut gelir miktarı ile çarpımı büsbütün düşük bir tasarruf yekûnunu verir. Görülüyor ki, mukayesenin bir değil, iki unsuru vardır. Bununla beraber biz, farkların hakikî sebebini araştırırken, gelir seviyesinin bir tarafta yükseldiği ve diğerinde düşüklüğü gibi ilk bakışta kolay görülebilen global mikdarlara gitmeden evvel, *aynı gelir ünitesinin* her iki tarafta haiz olduğu farklı tasarruf meylini gözönüne almayı ve mukayeseyi oradan başlatmayı uygun buluyoruz. İktisaden ileri ülkelerle az gelişmiş memleketleri geçmişte olduğu gibi bugün de birbirinden ayırd eden hususiyetler arasın-

[17] İktisaden ileri memleketlerde muayyen bir gelir ünitesinin tasarruf meyline tesir yolu ile servet terakümünü kolaylaştırmış olan iki âmili bu münasebetle ziyaredebiliriz : a. *Dini ve manevi telkinler* : Disiplinli bir riyazet (ascetisme) ve nefis mürakabesi ile fertleri mütemadiyen istihlâkten uzaklaştırmakta «Calvinisme» in oynadığı rol *Max Weber* tarafından, biraz mübalâğalı da olsa, inandırıcı bir şekilde izah edilmiştir. b. *Aile bağlarının gevşemesi* : büyük ailelerin dağılıp parçalanarak fertlerin kendi emek ve gelirlerle geçinmek mecburiyetinde kalmaları, başkalarına güven hissini zayıflattığından, her birini daha ihtiyatlı ve tasarruflu hareket etmeğe zorlamıştır. Muhtemel bir gelir azalışı halinde aile reisi eskiden çocukları ve yakınları ile birlikte çalışarak zararı telâfi edebileceğini umarken, şimdi bu imkândan mahrum olduğu için tasarrufa daha çok riayet etmek ihtiyacını duymaktadır. Bu hususta *Duesenberry*, zikredilen eser, s. 67.

da tasarruf ve binnetice servet terakümü farklarının sebebini kısmen olsun aile gelirlerinin değişik terkiibinde ve bünye farkında aramak yanlış olmayacaktır.

Yukarda son olarak gözden geçirdiğimiz iki temayül (iktisadî gelişme esnasında bir kısım yüksek gelirlerin normal - üstü bir sür'atle teşekkülü ve üstelik gayri müstahsil gelirlere dağılışı ve bölünüşü) bize mevzuumuzda daha ileri tahliller için bazı ip uçları kazandırmış oluyor. Meseleyi buraya kadar umumî hatlarla tetkik ederken, bir taraftan gelirin *teşekkül sür'ati* ve *müştak gelirlere transfer nisbeti* ile diğer taraftan *istihlâk meylinin çoğalışı* arasında az çok sarih ve muntazam bir fonksiyonel münasebetin mevcudiyetine dikkati çekmek istedik.

İşaret edilen iki temayül, baş tarafta da söylediğimiz gibi, az gelişmiş memleketlerin *hızlı bir kalkınma* esnasında rastlamaları muhtemél olan durumu açık bir şekilde aksettirmektedir. Filhakika, böyle bir kalkınmanın, müterakkî bir vergi sistemi ve ona paralel tedbirlerle beraber yürütülmedikçe, bir kısım gelirlerin sür'atle çoğalışına ve bunun da peşi sıra gayri müstahsil transferlere yol açacağı âşikârdır. Âdil bir gelir inkisamma göre ayarlı bir vergi sistemi ile her türlü politik kayırmadan uzak bir hukuk nizamının eksikliği az gelişmiş bir memleketin tarifine dahil bir unsur değilse de, diğer bir çok unsurların gerisine saklı bir «arka plân faktörü» olduğuna şüphe yoktur. Bu şartlar altında ufak bir devirle çarçabuk kazanılan büyük servet ve gelirlerin, cesamet ve cüsseleri müessir vergilerle daraltılmaya vakit kalmadan, derekap gayri müstahsil ellere (gösteriş ve lüks meraklısı aile efradına ve hatta onların da ötesine) transferi, zaten ilk elde yüksek olan istihlâk ve harcama meylini biraz daha şiddetlendirmekten başka bir netice vermez. Şu suretle, *gelir teşekkülünün sür'atile transfer hızının üstünde yığılışı*, yukarda tetkik ettiğimiz iki fonksiyonel münasebeti aynı zamanda ve bir istikamet üzerinde harekete geçirmiş olmaktadır : bir taraftan, kazanmanın sür'atile mütenasip olarak bizzat aslı gelir sahiplerinin tasarruftan ziyade harcamaya meyyal ve müstait oluşları; diğer taraftan, gelirin transfer edildiği gayri müstahsil fertlerin istihlâk meylini ortalama olarak biraz daha kuvvetlendirmiş olmaları! Nitekim kolayından kazanma ve zenginleşme fırsatı az gelişmiş memleketlerde yerine göre ticaret, sanayi veya ziraat erbabına ne vakit elverdise, çarçabuk kazanılmış servetlerin istihsal kapasitesine bir ilâvede bulunamadan hazır bir «istihlâk fon'u» ha-

linde aynı sür'atle harcanıp tüketilmesi [18] ve bu yüzden ekonominin alışık bulunduğu geri seviyeye dönüşü, bir çok sebeplerle beraber, yukarıda izah edilen iki temayülün müsterek tesirine atfedilmek lâzım gelir.

Az gelişmiş memleketlerin istihlâk ve harcama meylini tayin eden belli başlı faktörleri çeşitli şartlar altında gözden geçirdik. Gelir seviyesi yükselirken, istihlâk meylini azaltacak yerde mütemadiyen hızlandırarak tasarrufun önünde yürüten bu faktörler, «istihlâk fonksiyonu» na şimdiye kadar bilinen şeklinden farklı bir karakter vermiş olmaktadır. Az gelişmiş bir memleketin iktisadî kalkınma esnasında rastlayacağı zorlukların hiç değilse bir kısmını istihlâk meylinin bu değişik karakterinde aramak icap eder. Tasarrufu aşan istihlâk harcamaları ekonominin müstakbel kapasite genişliğine yapılabilecek ilâveleri tehlikeye düşürdükten başka, piyasada şiddetli efektif talep tesirile fiyatlara ve oradan iktisadî muvazeneye yüklenmek istidadını da taşır.

Meseleyi bu bakımdan daha açık görebilmek için, muhtemel bir gelir artışının teveccüh edeceği malları kısaca gözden geçirmek faydalı olur. Bu mallar : a. *dayanıksız* istihlâk malları ile (gıda ve mükeyyefat); b. az veya çok *dayanıklı* mallar (giyim ve ev eşyası) ve nihayet c. *gayrimenkuller* olmak üzere üç grupta toplanabilir. Bu arada *sınai tesisat* da dördüncü bir grup olarak hatıra gelirse de, bunları *yatırım* bahsinde ele almak icap eder. Gelir ve efektif talep artışından ilk iki grup içinde daha çok hisse sahibi olanlar ikincileridir. Gelir seviyesinin devamlı olarak artışı istihlâki dayanıksız malların bir kısmında (şeker, çay ilh.) strüktürel olarak artırabileceği gibi bazılarında da daha yüksek nevilere doğru yürütmüş olabilir. Bununla beraber, hızlı bir kalkınma esnasında gelirlerin büyük bir kısmı, talep elâstikliği bir hayli zayıf olan gıda maddeleri ve ziraî mahsuller üzerinden aşarak diğer maddelere bilhassa ikinci grupu teşkil eden dayanıklı istihlâk mallarına teveccüh eder. Burada en fazla dikkati çekecek olan noktalardan biri şudur : ziraatten veya ziraî bir muhitte yapılmış yatırımlardan doğan gelirler — bilhassa yüksek ziraî gelirler — teşekkül ettikleri noktadan ileriye doğru geniş bir mesafenin ucuna — büyük

[18] Bu cihet esasen «pre-capitalist» servetin belli başlı hususiyetlerinden birini teşkil eder. Az gelişmiş memleketler, iktisadî kalkınma esnasında, bu hususiyeti henüz temamlı terk edebilmiş değildir. Bu bahiste tafsilât için daha evvel zikredilen eserimize bakılabilir (s. 176).

istihlâk merkezlerine — yığılarak orada bu ikinci kategori mallarla temas tesis ederler (ziraî gelirlerin iç halkaları boş ve açık bırakarak dışarıya ve uzağa dağılış temayülü ilerde tekrar bahis mevzuu edilecektir). Büyük şehirlere taşan ve sızan gelirlerin harcandığı mallar kısmen «*gösteriş uğruna istihlâk*» mevzuu maddeler olup çoğu idhal mallarından teşekkül eder. Hızlı bir kalkınma ile tabrik edilen gelir artışının, sıkı bir idhal rejimi ile kontrol altına alınmak lâzım gelirken, bilâkis «liberation» nevinden bir açık kapı siyaseti ile birlikte yürütülmesi, bizde yakın yılların tecrübeleriyle sabit olduğu gibi, dış muvazenede ciddî bozukluklara sebebiyet vermiş olabilir.

Gayrimenkullere gelince, bunlara yapılan harcamaları tek ve mütecanis bir grup içinde toplamaya imkân olmadığı aşikârdır. Bu arada, ziraî veya sınaî bir tesis maksadile arazi ve gayrimenkul talebinden başka, mesken inşası (lüks inşaat dahil) veya spekülasyon gayesile toprak edinmek gibi müsmir olan veya olmayan harcama şekilleri de hatıra gelebilir. Kabul etmek lâzımdır ki, az gelişmiş memleketlerde bu üç nevi harcamadan en çok rastlanani son ikisidir. Burada dikkate değer noktalardan biri de, bahis konusu olan memleketlerde carî tasarrufların — şüphesiz yüksek gelir kademelerinde — kısmen gayrimenkul satın almak tarzında, yani neticede yine bir *effektif talep* halinde tezahür etmeleridir [19]. İktisaden ileri ve olgun rejimlerde orta ve yüksek gelirlerin bir kısmı istihlâk ve yatırım sarfiyatı ile piyasaya intikal ederken diğer kısmı tasarruf edilerek harcanmaktan alıkonulmuş bulunur. Bu sebeple, iktisadî muvazeneğe yüklenecek olan efektif talep çok ağır bir tazyik husule getirmez. Buna mukabil az gelişmiş bir memlekette, gelirlerin harcanmayıp tasarruf edilen kısmı da (nakid halinde veya banka hesabı carilerinde tutulan kısmı hariç) gayrimenkul veya altın talebi ile yine bir *harcama* şeklini alır. Bu suretle hasıl olan mecmu efektif talep, takati ve siasî zaten mahdud olan piyasanın kaldıramıyacağı bir şiddetle iktisadî muvazeneği bir tarafa doğru eğmek ve bozmak tehlikesini yaratır.

Gelir seviyesinde muhtemel bir yükselişin ne gibi harcamalara sebebiyet vereceği anlaşıldıktan sonra, bu bahisteki izahlarımızı bir neticeye bağlamak sırası gelmiş oluyor. Kâfi bir istihsal taka-

[19] Bu cihet *Kuznets* tarafından pek açık bir şekilde izah olunmuştur: National income and industrial structure (Economic Change - Selected Essays, s. 175).

tine ve arz elâstikliğine sahip olmayan bir ekonomide kuvvetli istihlâk ve harcama meylinin vakit vakit muvazene bozucu bir kuvvet haline geleceği tabiidir. Bu hususta az gelişmiş bir memleketin karşılaşacağı zorluklar bir bakıma iktisaden ileri ve olgun memleketlerin aksinedir : zengin memleketlerde tasarrufa nisbetle zayıf bir istihlâk meylinin eksik istihdama, düşük gelirlere ve sürekli bir *deflasyonist* temayüle yol açacağından korkulurken, az gelişmiş memleketlerde bilâkis aşırı istihlâk meylinin noksan istihsal takati ile birleşerek *enflasyonist* bir tazyik ile fiyatlar umumî seviyesine ve oradan iktisadî muvazeneğe yükleneceğinden endişe edilebilir.

Buraya kadar hadiselerin ancak bir cephesi tetkik edilmiş oluyor. Gelişen bir ekonomide yerine göre millî gelir veya fiyatlar umumî seviyesine tesir eden harcamalar yalnız istihlâk sarfiyatından ibaret değildir. Bu arada yatırım harcamalarının muhtemel tesiri de ayrıca gözden geçirilmeğe değer.

II. İKTİSADİ GELİŞMEDE YATIRIM MESELELERİ

Az gelişmiş bir memleketin iktisadî kalkınma esnasında yatırımlar yönünden karşılaşılabileceği meseleleri ele alırken, evvelâ yatırımın muhtemel *kaynaklarını* ve yatırım kararlarına tesir eden *saiikleri*, bundan sonra da carî yatırımların gelişme halinde bulunan bir ekonomiye *global tesirlerini* gözden geçirmemiz lâzım gelir.

Yatırımın kaynak ve saiikleri :

Muayyen bir devre zarfında yapılabilecek reel yatırımların hacmi, bilindiği gibi, bir yandan *yatırılabilir* (investable) kaynakların terkip ve mikdarına ve diğer yandan yatırımların muhtemel *kârlılık* derecesine bağlıdır. Maamafih, bu ifademizin az gelişmiş memleketlere tatbik kabiliyeti bakımından bilhassa ikinci noktada ikmal ve tâdile muhtaç olduğu biraz aşağıda görülecektir.

Yatırım kaynakları umumiyetle oto-finansman ve istikraz yolu ile teşebbüs ve istihsale tahsis olunan *carî tasarruflardan* başka, *yabancı istikraz ve yardımların* teşkil ettikleri fon'lardan ve nihayet bunların üstünde ve ilerisinde *emission* yoylile yaratılan satın alma kuvvetinden meydana gelir. Yatırımların fiyatlar umumî seviyesine in'ikas etmeden, millî gelir ve istihdam üzerine müsbet ve

hayırlı tesirler icra etmesi için, ilk iki kaynaktan beslenerek sonuncusuna mümkün olduğu kadar gitmemesi şarttır. İktisaden ileri ülkelerden farklı olarak az gelişmiş memleketlerin, emission'da cüz'î artışları, enflasyon yaratıcı bir kuvvet olarak bünyelerine taşımak ve tesirini derekap duymak hususunda hassasiyet ve istidatları çok kuvvetlidir (bu cihet tetkiklerimizin sonunda daha mufassal olarak gözden geçirilecektir).

Yabancı kaynakların teşkil ettikleri fon'ları da netice itibarile başka bir memlekete ait normal ve carî tasarrufların millî ekonomi hizmetine tahsisi manasına alarak, kaidemizi daha umumî bir ifadeye bağlayabiliriz : mecmu yatırımlarla mecmu tasarrufun az çok eşit kıymetlerle beraber yürütülebildiği bir iktisadî ilerleme istikrarlı muvazenenin ilk şartıdır (tasarruf ve yatırım eşitliğini burada yalnız *ex post* manaya çekmeyip ileriye müteveccih ve mutasavver mikdarların birbirine denk geldikleri bir muvazene manasına aldığımızı teori ile alâkalı okuyucumuz dikkatinden uzak tutmamalıdır). Bu kıymetlerin birbirinden inhirafı ve bilhassa yatırımın mütemediyen tasarruf önünde yürütülmesi iktisadî muvazaneyi bir tarafa doğru eğmek ve bozmak temayülünü taşır. Şu suretle ki, mutasavver (planned) yatırımların mecmuu, kabil tasarruf ve istimal kaynakları aşacak olursa, ya bilfiil başarılmış (actual) yatırım mikdarı mutasavver yatırımların gerisinde kalır, yahut enflasyonist bir tazyik gitgide şiddetini hissettirir [20].

Yatırımın normal ve potansiyel kaynağı olarak tasarruflardan bahsederken, bunların hepsini «yatırılabilir» (investable) farzetmeğe imkân olmadığı aşikârdır. Bu sıfatı taşıyan tesirli tasarruf muhtelif sebeplerle mecmu tasarrufun altında ve aşağısında teşekkül etmiş olabilir. Şu vaziyete göre, carî tasarruflardan meydana gelen «yatırılabilir» kaynakların kifayetini tayin için, bu tasarrufların : a. daha çok *kimler* tarafından yapıldığını ve b. *hangi maksatlar* uğruna kullanıldığını dikkate almamız icap eder [21].

Gelir seviyesi düşük sınıfların tasarruf kudreti bermutad fazla olmadığı ve bu tasarruflar ekseriya iş hayatı dışında doğup mey-

[20] Bakınız : Economic Development with Stability (Hindistan hakkında Milletlerarası Para Fonu Raporu «Readings in Economics», edited by Samuelson, Bishop, Coleman, s. 346).

[21] Mevzuun bu bakımdan tahlil ve münakaşası hakkında : Joan Robinson, The Rate of Interest and other Essays, s. 82, London 1952.

dana geldikleri halde, teşebbüs erbabı elile yapılan ve yaratılan tasarruflar hem mikdarca ve hem de istihsal ile doğrudan doğruya temas ve irtibatları dolayısıyla «yatırılabilir» (investable) fon'lar haline gelmek şansına daha fazla sahip görünürler. Bununla beraber, mesele biraz derinleştirilince, işin rengi bir hayli değişir. Her şeyden evvel, teşebbüs erbabına da yabancı olmayan «gösteriş uğruna istihlâk», yukarıda izah edildiği gibi, tasarruf mikdarlarını erişilebilmesi mümkün olan seviye altına düşürmekten geri kalmaz. Fakat bundan daha mühim olan bir nokta vardır ki, o da teşebbüs dahilinde meydana gelen tasarrufların *ne gibi maksatlar için* kullanılmakta olduğudur. Tasarruf edilen paranın daha çok toprak ve gayrimenkule harcandığı hallerde tasarrufla yatırım arasında irtibat kesilmiş olacağı için, biriktirilen mikdar kâfi de olsa bunun «yatırılabilir» hale getirilen tesirli kısmı azalmak tehlikesini taşır. Bu cihet, az gelişmiş memleketlerin mühim bir hususiyetini açıklamak itibarile dikkate alınmağa değer. Gerçekten, bahis konusu olan memleketlerde carî tasarruflar zaten düşük bir seviyede yürürken, bizzat teşebbüs erbabı (büyük çiftçi dahil) elinde husule gelen kısmı da ekseriya teşebbüs yararına kullanılacak yerde türlü sebeplerle gayrimenkullere harcandığı için, «yatırılabilir» fonlar bu iki katlı tesir altında bir hayli daralmış görünür.

İş ve teşebbüs erbabından gayri zümrelere ve bilhassa dar ve sabit gelirliyelerden müteşekkil geniş halk tabakalarına gelince, bunların tasarruf siasî bermutad kifayetsiz olduktan başka, biriktirdikleri paranın kullanılış tarzı da iktisadî gelişme için cesaret verici olmaktan uzaktır. Her şeyden evvel, carî tasarrufları sermaye piyasasında yatırımlarla temas haline getiren bağların zayıflığına ve o sebeple biriken meblâğların «yatırılabilir» fonlar haline getirilmesindeki müşkilâta işaret etmeliyiz. Bilhassa tasarruf meblâğlarını tahvil ve hisse senetleri yolu ile menkul ticarî kıymetlere doğru kanallayabilmek pek mahdud ölçüde mümkündür. Filhakika, modern teorinin dilile konuşmak lâzımsa, faizin tasarruf erbabını likidite tercihinden vaz geçirerek biriktirilmiş meblâğları ticarî senetlere ve o yoldan yeni tesislere sevk etmek hususundaki fonksiyonunu mevzu bahis şartlar altında ifa edebilmesi çok şüphelidir. Bilindiği gibi, faiz teşekkülüne normal bir piyasa ekonomisinde atfedilen çeşitli fonksiyonlardan biri tasarruf erbabına biriktirdikleri ve başkalarına ikraz ettikleri para üzerinden bir gelir sağlamaksa, diğeri de faiz hadleri strüktüründeki seviye farklarına göre tasarruf meblâğlarını muhtelif plasmanlar arasında tevzi ve

taksim etmektir. Birincisi, az gelişmiş memleketlerde dahil olmak üzere hemen her yerde görülebilen bir vâkıa iken, ikincisi iktisaden ileri ve olgun memleketlere inhisar etmektedir. İster şirket nevinden teşebbüs ve tesislerin fazla bir yekûn tutmamalarına, ister halkın tasarrufları bildiği ve bellediği şekiller haricinde kullanmak itiyadını yeter derecede inkişaf ettirmemiş olmasına atfedilsin, faiz teşekkülünün bu tevzi ve taksim fonksiyonunu az gelişmiş memleketlerde ağır ve aksak bir mekanizma ile yürüttüğüne şüphe yoktur. Bu gibi memleketlerde mütekâmil bir sermaye piyasasının teşekkül edememesi biraz da bu mekanizmanın hassasiyetle işleyemesinden ötürüdür. Diğer taraftan, para ve faiz politikasının da aynı mekanizmadan beklenen faydayı bazan büsbütün felce uğrattığı da unutulmamalıdır. Misali kendimizden alalım : para piyasasında plasmanların nâzımı olmak lâzım gelen faiz sun'î bir stopaj ile bu fonksiyonu normal şekilde icradan alakonurken, kanun zorunun giremediği bir kısım muamelelerde faiz haddinin üstü örtülü olarak anormal bir seviyeye kadar yükselebilmesi, daha bir çok neticelerle beraber, tasarrufun yatırıma ve umumiyetle menkul servet terakümüne hayrı dokunmayan maksatlar peşinde kullanılmasına bir kat daha hız vermiş bulunmaktadır. Diğer yandan, bankaların bir hayli düşük faiz haddi ve buna ilâveten câzip ikramiye vaadleriyle kendilerine doğru kanallayabildikleri tasarrufları ve umumiyetle likid mevcutlarını ne yolda ve ne gibi maksatlar uğruna kullanmakta oldukları da ayrıca düşünülmeğe değer bir noktadır. İtiraf etmek lâzımdır ki, bankacılığımızın normal plasmanları arasında türlü saiklerle toprak ve gayrimenkule gösterdikleri rağbet, «yatırılabilir» dediğimiz kaynakları carî tasarrufun altına düşürmekte küçüm-senemiyecek bir rol oynamıştır.

Bütün bu faktörlerin az gelişmiş bir memlekette menkul ticarî servet terakümünü geciktirmekten başka, fiatlar umumî seviyesi üzerine elverişsiz tesir ve inikâslarını da hesaba katmak icab eder. Hakikaten, tasarrufların ve onlarla beslenmesi tabii olan «yatırılabilir» kaynakların kifayetsizliği karşısında, kalkınma ve cihazlanma gayretinin hız verdiği veya verebileceği yatırımlar, yabancı kaynaklarda da (yardım ve istikrazlarda) kâfi bir istinat noktası bulamayınca, ister istemez üçüncü kaynağa, *emission* yoluna baş vuracaklardır ki, bu halin enflasyonist bir temayüle yol açacağına şüphe etmemek lâzımdır. Aslında memleket hayrına işlemesi gereken yatırımların nasıl olup ta enflasyonla beraber yürürdüğünü, hattâ bu yüzden iktisadî gelişmenin umumî efkâr nezdinde itibarını kay-

betmek tehlikesile karşılaştığını, diğer sebeplere geçmeden evvel, yatırım kaynaklarının şu elverişsiz durumu ile izah etmek icap eder.

Az gelişmiş memleketlerde yatırımın muhtemel kaynakları hakkında şu kısa izahlardan sonra, *yatırım kararlarını* tayin edecek olan sebep ve saiklere geçebiliriz. Bu kararlar, malûm olduğu gibi, hususî teşebbüs esasına dayanan bir piyasa ekonomisinde istikbale ait tahmin ve tasavvurların tesiri altında olmak üzere yatırımın *kârlılık* derecesine tâbi bulunur. Zamanımız iktisatçılarının yerine göre marjinal prodüktivite veya «müessiriyet» (efficiency) diye ifade ettikleri bu ölçünün çeşitli istihsal kollarındaki farklılığı, yatırımların *sektörler-arası* yayılış ve dağılışını tanzim etmekte belli başlı rolü oynar.

Bununla beraber, kârlılık ve rantabilite ölçüsünün az gelişmiş memleketlerde yatırımların hacmine ve sektörler-arası bölünüşüne tesiri haklı olarak bazı şüphe ve tereddüdlere yol açmıştır. Evvelâ, kârlılık ve onun gerisinde marjinal prodüktivite hesaplarının lâyikile işlemesi için dakik ve rasyonel bir takip fikrinin mevcudiyeti şarttır. Esasen ileri ve olgun memleketlerde bile vücudü bir hayli şüpheli ve münakaşalı olan böyle bir fikrin az gelişmiş ülkelerde büsbütün zayıfladığına muhakkak nazarıle bakılabilir. Bundan başka, marjinal prodüktivite hesapları, müterakim bir sâbit sermaye stokunun («sosyal sâbit kapital» in) mevcudiyetini şart koşup buna peyderpey yapılacak olan ilâveleri gözönüne alır; iktisaden geri ülkelerde kapital stoku esasen kifayetsiz olduğuna göre, her yatırım mevcut bir stoka ilâveden ziyade yeni bir tesis karakterini taşır ve bundan dolayı marjinal prodüktivite veya müessiriyet ölçüsü tatbik imkânını hemen hemen kaybetmiş bulunur. Nihayet, az gelişmiş memleketlerde iktisadî cihazlanma devlet elile yürütülünce, kârlılık ve rantabiliteden gayri saik ve sebeplerin zaman zaman ağır basmaması imkânsızdır.

Bu ve buna benzer düşüncelerle, bazı mütahassıslar ve iktisatçılar yatırımın muvaffakiyet şartını ve derecelerini tayin için hususî kârlılık ve rantabilite kriterinden daha geniş ve global bir ölçüye varmak istemişler ve bu arada meselâ yatırımların bir devre zarfında sosyal hasılaya yapabildiği ilâveleri bir kriter olarak almayı teklif etmişlerdir. «Sosyal prodüktivite» kıstası, onlarca, rantabilite ölçüsünün bir dereceye kadar yerini tutmak üzere, hangi nevi yatırımlara priorite tanımak icap edeceğini ve sermaye teşek-

külü itibarile sektörler arasında makul bir muvazenenin ne yoldan tesis edilebileceğini belirtmiş olacaktır [22].

Bu izah tarzı, fikrimizce yanlış olmamakla beraber, kârlılık ve rantabilite ölçüsünün az gelişmiş bir memlekette tamamen manasız ve tesirsiz kalacağı manasına alınmamak lâzımdır. Zira devletin değilse bile hususî teşebbüslerin yatırım kararlarında kârlılık mülâhazasını inkâr etmek doğru olmaz. Kaldı ki, devletin bile bu prensipten tamamen uzak kalabileceğini tasavvur etmeğe imkân yoktur. Kalkınmada iktisadilikten ve rantabiliteden gayri saiklerin dikkate alınması bir dereceye kadar zarurî olsa bile, kurulacak tesislerin rantabilite şartlarını mütemadiyen politik mülâhazalara feda etmekle sermayenin millet ekonomisi içinde yanlış ve hatalı tevziine sebebiyet verilmiş olabilir. Hususî sermaye ise pek tabii olarak kârlılık ve rantabilite ölçüsüne göre sevk ve idare edilmek icab eder ve zaten bir çok hallerde de öyle idare edilmektedir. Netekim, bizde çiftçi gibi en fazla tradisyonalist davranan müstahsillerin bile şu veya bu nevi zeriyyattan umdukları satış hasılatı ile (bir vakitler hakikaten kârlı ve câzip görünen ofis fiyatlarile) yatırım masrafı arasındaki nisbetin diğer bazı istihsal nevelerine göre çok daha kârlı olacağını hesaba katarak o sahada yatırım ve istihsali tercih ettikleri görülmüştür ki, bu basite irca edilmiş bir ifade ile marjinal müessiriyet veya produktivite hesabının tatbikinden başka bir şey değildir. Şu hale göre, az gelişmiş memleketler için tutulacak yol, kârlılık ve rantabilite kriterinin tamamen terki olmayıp, bunun sosyal hasılaya ve o arada döviz stok ve tasarruflarına yapılması muhtemel ilâvelere göre tashih ve ikmalinden ibaret olacaktır.

Yatırımların, yukarıda bahsedilen ölçülere göre, çeşitli istihsal kollarına *dağılışı ve yayılışı* bu münasebetle biraz daha yakından tetkike değer. Millet ekonomisinin iktisadî refah yolunda kararlı ve muvazeneli ilerleyişini tayin eden faktörler arasında bu cihetin en aşağı diğerleri kadar ehemmiyetli bir yeri olmak lâzım gelir. Netekim, devrimizin iktisadî düşünce ve tatbikatına hâkim olan fikirlerden biri de, istihsal kaynaklarının tam ve kâmil bir şekilde işlenme ve değerlendirilmesini hedef tutan «*tam istihdam*» gaye-

[22] Bu hususta tafsilât için bakınız *Holis B. Chenery* : The Application of Investment Criteria; The Quarterly Journal of Economics, February 1953, p. 76 ve dev. Aynı mevzuda *F. Perroux* : Niveaux de Développement et Politiques de Croissance. Institut de Science Économique, Cahier Serie F, 1, s. 82 ve dev.

sile aynı kaynakların sektörler arasında makul ve muvazeneli bir tarzda bölünüşünü istihdaf eden «*refah-welfare kriteri*»ni birleştirmek gayretinde toplarlar. Hakikaten, istihlal vasıtalarının bir yanda derin ve sarsıntılı çöküntülere sebebiyet vermeden muvazeneli bir şekilde muhtelif faaliyet sahalarına tevzi ve taksimi iktisadî kalkınmanın ilk şartıdır.

Meseleyi, sermayenin kârlılık ve prodüktivitesi hakkında biraz evvel söylediklerimize bağlayarak, daha etraflı bir şekilde gözden geçirebiliriz. Bilindiği gibi, çeşitli istihlal kollarında kârlılık noktasından göze batacak derecede seviye farklarının mevcudiyeti, kısa veya uzun vâdeler içinde bir sahadan diğerine doğru muvazene kaymalarına ve bilhassa sermayede devamlı yer değiştirmelerine sebebiyet verir; bu hal, gidilen yerde kârlılık derecesi zamanla diğerleri hizasına ininceye kadar devam eder. İktisaden ileri ve olgun rejimlerde muhtelif istihlal şubelerinin hep beraber «*normal kâr*» mihveriyet etrafına sıralanma ve hizalanmalarile teşekkül eden sektörler-arası muvazene, az gelişmiş memleketlerde sağlam bir plân ve programa bağlanmadıkça, kolay tahakkuk edebilecek bir gaye değildir. Gelir seviyesi yükselmekte olan böyle bir memlekette bir kısım ticaret ve sanayi (yerine göre inşaat sanayiinin ve bazı idhal muamelelerinin) açık bir farkla diğerleri üstünde rantabilite şansına sahip oldukları her zaman görülen hallerdendir. Sermaye, bu gibi hallerde eskiden beri memleket sanayiinde yer etmiş, fakat kârlılık durumu zamanla mutedil veya düşük seviyelerde karar kılmış olan istihlal şubelerine teveccüh edecek yerde bol ve çabuk kâr vadeden sahalara akmayı tercih eder. Esasen iktisat tarihine de bu gözle bakılacak olursa, geçen asırdan beri bir kısım istihlal şubelerinin ve bilhassa küçük sanayi biraz da bu yüzden inkıraza sürüklendiği kolaylıkla anlaşılır. Bu inkıraz, yalnız büyük sanayi rekabeti ve fiyat kırması karşısında tutunamamak gibi bu mevzuda eskiden beri daima tekrarlanıp durmuş olan sebeplerle izah olunamaz. Buna inzimamen, küçük sanayie nisbetle daha kârlı görünen iş sahalarına doğru emek ve sermaye akımının eski istihlal kollarında sebebiyet verdiği cılızlaşma ve boşalmayı da hesaba katmak icab eder.

Geçmiş asırların defalarca şahit olduğu bu manzara, değişik şekillerle, az gelişmiş memleketlerde tekerrür etmek istidadındadır. Bu gibi memleketlerin fikrimizce karakteristik vasıflarından biri de, iktisadî ilerleme esnasında çeşitli iş ve istihlal sahaları arasında kârlılık itibarile derin seviye farklarının sokulabilmiş olmasıdır.

Vergi siyasetinin muafiyet ve sair yollarla bu farkların biraz daha artmasına vesile olduğu aşikârdır. İktisaden ileri ve olgun memleketlerde yeni kurulan istihsal şubelerinin kâr ve rantabilite şansı, eskileri karşısında büyük seviye farkları yaratacak kadar kuvvetli olmamaktadır. Esasen büyük kârlara göz açtırmayan progressif vergi sistemi ve şimdiye kadar yapılmış yatırımların ağır tesis masrafları, sektörler arasında sür'atli ve trajik yer değiştirmelerine imkân vermemektedir. Bu sebeple, istihsal kolları arasında, hemen hiç biri mutedil ve normal bir kârı aşmamak üzere, az çok devamlı bir muvazene teessüs etmiş bulunmaktadır. Kapitalizmin bugünkü olgun safhasında iktisadî hayatın bazılarında endişe verecek kadar durgun-statik bir manzara göstermesi ve istihsal strüktüründe şiddetli değişme ve çalkalanmaların ilk kuruluş asırlarındaki kadar dikkati çekmemesi bundan ötürü olsa gerektir.

Az gelişmiş memleketlerde prodüktivite itibarile mühim farklar, zaten büyük ve ağır tesislere bağlanmamış olan sermayeye hemen hiç bir yerde dikiş tutturamayan kararsız ve sebatsız bir servet karakterini vermiş bulunmaktadır. Temkinli ve az kârlı işler yerine velev muvakkat bir zaman için fazla kârlı teşebbüslere akıvermek, masrafını bir veya iki devir içinde çıkarıp başka cazip sahalara aramak bu maceracı kapitalin belli başlı hususiyetidir. İstihsal faktörlerinin sektörler arasındaki bu seyyal ve süratli hareketlerinden bir kısmı iktisadî ve teknik ilerlemenin icabı olarak belki tabii görülebilir. Netekim, Türkiye ekonomisinde makineleşme dolayısıyla zeriye sahalalarının genişlediği bir hakikattir ve bunun böyle olması bir dereceye kadar şayanı arzudur. Fakat bunun üstünde, muhakkak ki iktisadî mülâhazalardan gayri sebep ve saiklere atfedilmesi gereken mübayaa şartları ve tedbirlerle çiftçiyi ekim sahasını diğer istihsaller aleyhine genişletmeğe sevk etmek ve böylelikle hububat zeriyesine yatırılan sermayenin kârlılığını büyük seviye farkları ile (ve ilâve edelim : teknik ilerlemenin haklı çıkarabileceğinden fazla bir farkla) diğer sahalaların — meselâ mer'acılığın — önüne geçirmek, memleket ekonomisinde malûm olan muvazene bozukluklarına birinci derecede âmil olmuştur. Hakikat şudur ki, kârlılık bakımından her hangi bir saha lehine sun'î ve zorlayıcı tedbirlerle seviye farkı yaratmanın büyük tehlikeleri vardır. Gaye, istihsal şubeleri arasında lüzumsuz çalkantılardan uzak ve ancak gerçek prodüktivite tahavvüllerinin haklı çıkarabileceği kadar yer değiştirmelerine imkân veren muvazeneli bir ekonomi olmak lâzım gelir.

Yatırımların tesir ve neticeleri :

Az gelişmiş memleketlerde «yatırım katsayısı».

Yatırımların buraya kadar kaynaklarını, saiklerini ve sektörler arası inkisamını gördükten sonra, şimdi de muhtemel *tesir ve neticelerini* tetkike geçebiliriz. Gelişen bir ekonomide bu tesirler, her şeyden evvel *istihdam, millî gelir ve fiyatlar umumî seviyesi* yönünden ele alınmak ve incelenmek icap eder. Meselenin bu arada en ziyade dikkati çekecek olan tarafı, «*yatırım katsayısı*» (Multiplier) denilen tesir mekanizmasının tetkik ettiğimiz şartlar altında işleyip işleyememesi olacaktır.

Esasları *Kahn* ve *Keynes* tarafından çizilmiş olan «*Katsayı*» prensibi az çok bilinmekle beraber, burada ana hatlarını kısaca hatırlatmak faydadan hali olmaz sanırız. Faraziyenin dayandığı temel fikir şudur : mecmu yatırımlarda her artış kendinden daha büyük ölçüde istihdam ve millî gelir çoğalışına sebebiyet verir. Başka bir ifade ile : her yatırım bir «*katsayı*» ile çarpılarak istihdam ve millî gelirdeki artışı meydana getirir. Mekanizmanın esası oldukça basittir : yatırım sarfiyatının ilk halkada yarattığı gelirden bir kısmı tasarruf edilirken diğer bir kısmı istihlâke harcanmakla ikinci bir halkanın gelir artışını sağlar ve oradan yine harcama yolile diğerlerine intikal eden para mecmu gelirlere derece derece ilâvelerde bulunmuş olur. Bu suretle, millî gelire yapılmış olan net ilâvelerin yekûnu — istihlâk meylinin şiddetine tâbi olarak — yatırım kıymetinin bir kaç kat fazlasına varmış bulunur. Aynı muhakemeyi istihdam bakımından da yürütmek mümkündür. Burada da her yatırımın, ilk halkadan başlayıp etrafa doğru iş gücü istihdamını derece derece artırdığını görebiliriz. Bilhassa durgun ekonomilerde istihdam ve millî geliri yükseltecek bir tedbir olarak devlet sektörüne ait yatırımları birinci derecede ehemmiyetli telâkki eden bu düşüncenin az gelişmiş memleketlere tatbik edilip edilemeyeceğini araştırmak her halde alâka çekici bir tetkik olacaktır. Millî geliri ve hayat standardını yükseltmek için kesif bir «*cihazlanma*» faaliyetine girişen bu gibi memleketlerde sorumlu iş ve idare adamlarının iddiası, açıkça ifade edilmiş olsun veya olmasın, bu faraziyeye dayanır.

Meseleyi az gelişmiş memleketler bakımından ele alıp tahlil ederken, «*katsayı*» tesirini daha çok *istihdam* yönünden incelemeye çalışacağız. Hadiselerin bu şekilde daha açık ve kolay kavranacağını tahmin ediyoruz. Bilhassa *ziraî* bünyeli bir ekonomide ya-

pılmış bir yatırımın istihdamı ve onun peşinden millî geliri ne dereceye kadar artırmış olabileceği aşağıdaki tetkiklerin mevzuunu teşkil edecektir.

«Katsayı» prensipinin muvaffakiyetle işleyebilmesi için gerekli şartlar hakkında şimdiye kadar yazılmış ve söylenmiş olanların hepsini burada tekrar edecek değiliz. Ancak, «katsayı» ile istihlâk meyli arasında tesis edilmek istenilen münasebete dair bir kaç noktayı, sırası gelmişken, belirtmeden geçmiyelim. Yatırımdan doğan gelirler istihlâk harcamalarıyla bir halkadan diğerine nakledildikleri için, mevzuu bahis münasebetin bir hayli kuvvetli olduğuna şüphe yoktur. Buna bakarak, az gelişmiş memleketlerde istihlâk ve umumiyetle harcama meyli yüksek olduğundan «katsayı» prensipinin en kolay ve pürüssüz şekilde bu memleketlerde işleyeceği zannedilebilir : zira gelirlerde ufak bir artma derhal istihlâk harcamalarını harekete geçirerek bu artışı halka halka etrafa yayıp genişletecek ve her halka içinde iş arayanları istihdam imkânına kavuşturmuş olacaktır. Fakat mesele bu kadar basit değildir. Çok düşük bir istihlâk meylinin millî gelir ve istihdam üzerine elverişsiz tesiri az çok kat'î olmakla beraber, muhakemeyi tersine yürüterek yüksek istihlâk meylinin istihdam, millî gelir ve dolayısıyla refah seviyesi üzerine daima müsbet tesir icra edeceği aynı kat'iyetle iddia edilemez. Kaldı ki, hadiseleri bir faktörün taşıdığı adedî kıymete bağlayıp geçmek fazla mekanik bir izahla yetinmek olur. «İstihlâk meyli» denilen psikolojik davranış gerisinde bir yığın sociale - institutionale faktör vardır ki, bunları gözönüne almadan meseleyi kapanmış farzetmeğe imkân yoktur. Her şeyden evvel, dikkate alınan muhitin istihlâk ve harcama itiyatları, harcamanın mekân ve zaman ölçüsile kesafet ve sür'ati, istihsal ve istihdamın bu harcamalar karşısında elâstiklik derecesi ilh. Bütün bu faktörlerin tersine işlediği bir muhitte, istihlâk meyli yüksek de olsa, yatırımların istihdamı umulan ölçüde artırması bir hayli zorlaşmış veya gecikmiş olabilir [23].

[23] Esasen şurasını da teslim etmek lâzımdır ki, istihlâk meyli yatırımın millî gelir ve istihdam üzerine tesirini belirten âmillerden ancak biridir. Netekim, en basit şekle «katsayı» formülünde ($\Delta y = k \Delta I$), gelir artışını tayin eden faktörlerden biri katsayı'mın -k- adedi kıymeti ise, diğeri yatırımın -I- millî gelire nisbetle mikdar ve cesametidir. Umumiyetle az gelişmiş memleketlerde, istihlâk meyli bermutad kuvvetli olduğundan, katsayı oldukça yüksek bir seviyede bulunurken, denklemin diğere unsuru olan yatırım mikdarı — mahdud tasarruf kudreti ve istikraz imkânlarıyla mütenasip olarak — bir hayli düşük seviyede yürüyebilmektedir. Katsayı'mın adedi kıymeti yüksek de

Faktörler arasında başka türlü kombinezonların «katsayı» yı istihdam yerine fiyatlar umumî seviyesini yükseltecek bir istikamette seyrettirmeleri de mümkündür. Biz bütün bu çapraşık tesirlerin teferruatına girmeyerek, hadisede bilhassa ehemmiyetli telâkki ettiğimiz bir kaç unsuru gözden geçirmekle iktifa edeceğiz.

Gelişen bir ekonomide tek veya toplu bir yatırımın muayyen bir «katsayı» tesirile istihdamı artırabilmesi için : a. yatırımdan doğan gelirlerin harcanış sırasında az çok mütecanis dozlarla prodüktif faaliyet çevrelerine intikali; b. harcamaların bu intikal esnasında uzun gecikmelere (lag'lara) uğramadan tahakkuku ve nihayet c. ekonominin bu harcama dozlarına istihsal ve istihdamı genişleterek cevap verebilmesi şarttır.

Bu şartları aşağıda sıra ile gözden geçireceğiz :

a. «Katsayı» mekanizmasının işleyişinde en mühim unsur, artan gelirlerin bir halkadan diğerine intikali olduğuna göre, meseleyi önce bu yönden tetkike başlamak yerinde olur. Yatırımdan beklenen sosyal faydanın (istihdam ve millî gelire ilâvenin) tahakkuku için, yalnız muayyen bir istihlâk meyline göre harcanan paranın miktarı değil, aynı zamanda yapılan harcamanın *prodüktif faaliyet çevrelerine intikali* de şarttır. Bu çevrelere değmeden açığa ve boşluğa dağılan harcamaların mecmu istihdama ilâve kudreti son derece zayıflamış bulunur.

Evvelâ basit ve açık bir tarif üzerinde duralım : gelirlerin teşekkül ettikleri noktadan itibaren sık veya aralıklı mesafelerle mücavir gelir halkalarına intikali bize — institutionale bir faktör olarak — o gelirlerin «*intikal meylî*» ni verir^[24]. İstihlâk harcamalarının

olsa, mecmu istihdam ve millî gelir üzerine vâki tesir bu şartlar altında tabiatıyla kuvvetli olamayacaktır. Bu noktaya *Keynes* de ayrıca işaret etmiştir: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, s. 126, 1936.

[24] Gelir tahlillerinde şimdîye kadar daha çok istihlâk harcamalarının miktarı ve sür'ati üzerinde durulmuş, fakat bu harcamaların geniş bir satıl üzerine dağılış tarzı, tahminimizde yalınmyorsk, etraflı bir tetkike tâbi tutulmamıştır. Muasır iktisat nazariyelerinde bu cihetin kâfi bir vüzuyla dikkate alınmamış olması, ileri sanayi memleketlerinin hususiyetine ve bünye şartlarına atfedilmek icap eder. Filhakika, bu tip memleketlerde istihlâk sanayii yatırımın yapıldığı merkez etrafına o suretle halkalanmış bulunur ki, teşekkül eden gelirin harcanma esnasında bu halkaların her birine değmesi ve o suretle iş gücü kaynaklarının elâstikliği nisbetinde istihdamı mütecanis olarak artırması gayet tabii bir hadise sayılmak lâzımdır. Az gelişmiş ziraî ülkelerde ise, teşekkül eden gelirlerin iç halkalarda filf veya potansiyel iş gücü ünite-

içerden dışarıya doğru aralık ve boşluk bırakmayacak şekilde sırayet ve intikali, her halkanın mecmu istihdama ilâve kudretini artırır; gelirin iç halkalardan itibaren geniş bir mesafe payı ile uzağa ve dışarıya intikali ise, bu ilâvelerin yekûnunu aradaki boşluk mikdarınca azaltır ve indirir. Bu sebeple, «intikal meyli», toplu veya aralıklı oluşuna göre, millî ekonomi bakımından farklı tesirlilik dereceleri kazandır. İntikal esnasında kat'edilen mesafenin iç halkalarda (fiilî veya potansiyel istihdam ünitelerinde) boşluk bırakıp bırakmamasına göre tesirlilik derecesi azalmış veya çoğalmış olacaktır.

Anlaşıyor ki, yatırımdan doğan gelirlerin homojen bir satıh üzerine toplu ve kesif harcamalarla yayılışı, «istihdam katsayısı»nın en mühim garantisidir. Teşekkül ettiği muhitin produktif çevresine değmeden geniş bir kavisle uzak istihlâk merkezlerine sıçrayan gelirlerin iç halkalardan itibaren istihdamı mütecanis dozlarla artırma şansı çok azdır; bu şans olsa olsa aşılacak mesafenin ucuna ve bitimine toplanmış görünür. Fakat orada da, gelir fazlasının spekülâtif maksatlarla gayri menkule bağlandığı veya idhal mallarile millî hudud dışına boşalıp dağıldığı hallerde mecmu istihdama ilâve kudreti büsbütün zayıflamış olabilir. Bütün bu mülâhazalar bizi şöyle bir neticeye varmakta haklı çıkaracaktır: yaratılan gelirlerin — «istihlâk meyli» kuvvetli de olsa — iç halkalardan itibaren sık ve mütecanis harcamalarla prodüktif çevresine «intikal meyli» zayıf kaldıkça, yatırım yolile istihdamı ve millî geliri yüksek bir katsayı mikdarınca artırabilmek hususunda büyük ümitlere kapılmamak lâzımdır.

«İntikal meyli», şu izahlara göre, azami tesirliliğini istihlâk sanayiinin yatırım merkezlerine nisbeten yakın mesafelerde kurulduğu şehirlerde ve umumiyetle endüstriyel bir muhitte bulacaktır. Gelir artışı, bu şartlar altında, fazla mesafe kat'etmeğe ve yol üstünde fire vermeğe mecbur olmadan diğer gelirlerin teşekkülüne hizmet etmiş olabilir. Bunun içindir ki, iş gücü rezervi bol ve istih-

lerine değmeden uzun bir kavisle istihlâk merkezlerine intişarı, bu memleketler için — bir mekân unsuru olarak — «intikal meyli» dediğimiz faktörün dikkate alınmasını zaruret haline getirmektedir. Hadiseler bu yönden derinleştirildikçe, bir çok problemlerin çözümlenmesi veya aydınlanması kolaylaşmış olacaktır. Elzümle, az gelişmiş memleketlerin iktisadi kalkınma yolunda bütün gayretlerine rağmen, «gizli işsizlik» halinin devamı, gelir akımının iç halkaları boş bırakmak üzere uzun bir coğrafi mesafenin ucuna birikmesile izahı mümkün olan bir hadisedir.

lâk sanayii yatırım sahaları civarında tekâsüf etmiş olan endüstriyel bir cemiyet «katsayı» prensipinin işleme ve yürümesinde lüzumlu olan mekân şartını teşkil eder.

Ziraate ve ziraatçı kalmış geri memleketlere gelince, buralarda durum bir hayli farklı manzara gösterir. İster doğrudan doğruya ziraî istihlal ile alâkalı bir yatırım (meselâ makineleşme) bahis konusu olsun, ister ziraî muhitte kurulmuş bir endüstri gözönüne alınsın, her iki suretle yaratılacak olan gelirlerin iç halkalara «intikal meyli» oldukça zayıftır. Sebepleri her şeyden evvel ziraî istihsalin ve gelirlerin mahiyetinde aramalıyız. Bilindiği gibi, ziraî işletmelerin dağınık ve kendi kendilerine yeter vaziyette olmaları, yardımcı istihlal şubelerine ancak mahdut ölçüde ihtiyaç göstermeleri, gelir artışını en yakın cüzü tamlarına sirayet ve intikalden alıkoyan faktörler arasındadır. Bu cihet bilhassa yüksek gelirlerde dikkatimizi çekecektir. Ziraatten veya ziraî muhitte münferit bir sınaî tesisin doğan gelir ve servetler, en yakın çevrelerine derece derece yayılan ve genişleyen prodüktif bir kuvvet olmaktan ziyade, teşekkül ettikleri noktadan geniş bir kavisle dış ve uzak halkalarına — büyük şehirlere — tekâsüf eden bir «istihlâl fonu» halinde karşımıza çıkarlar. Doğdukları muhitte istihlâl sanayii basit ve iptidai karakterini muhafaza ettikçe, istihlâl ve harcama meylinin iç halkalarda son derece zayıf kalmasını tabii görmek lâzım gelir. Buna mukabil, kat'edilen mesafenin ucuna ve bitimine varırken, istihlâl meyli de gitgide kuvvetlenir. Esasen en yakın çevresine prodüktif olarak dağıtmadığı gelir, fazlasını, dışında ve uzağında aşırı bir istihlâl meyli ile harcıyıp tüketmek, büyük ziraî gelirlerin hemen hiç değişmeyen kaderini ve karakterini teşkil eder. Yüksek ziraî gelirlerde vakit vakit kuvvetli artışlara rağmen, satın alma kuvvetinin değmediği iç halkalarda «gizli işsizlik» nev'inden düşük hayat standardının sürüp gitmesinin sebebi şu izahlarla bir kere daha anlaşılması oluyor [25].

[25] Anadoluda bir çok şehirlerin kaderini bu noktaya bağlamak mümkündür. Ekserisi şu veya bu şekilde bir istihlal ve yatırım merkezi iken, iç bünyelerinde bununla mütenasip bir gelişme kaydedememeleri, gelirlerin cesametine artırdıkça mütemediyen dışarıya ve uzağa taşmalarından ötürüdür. Misal olarak Adana'yı zikredelim : bu şehir eskiden beri dolgun gelirlerin kazanıldığı bir istihlal merkezidir; fakat kazanılan servet ekseriya şehrin yabancıları olan ve oraya sırf kazanma kasdile uğrayan şahısların elinde hemen dışarıya ve ekseriya cazip istihlâl merkezlerine akıp gitmiştir. Bir civa hareketliliği ile yerinde duramayan servet etrafa yayılıp dağıldığından, içerde yılların bıraktığı bakımsız manzara, hiç değilse en yakın tarihe kadar, sürüp gitmiştir.

Meseleyi tekrar yukarıda bıraktığımız noktaya getirerek, şöyle bir neticeye varmamız mümkün olacaktır : ziraf karakterini çoğunlukla muhafaza eden bir muhitte yatırımların istihdam üzerine «katsayı» tesiri — istihlâk meyli elverişli de olsa — kuvvetli değildir. Yaratılan gelirin, harcanma esnasında, ilk halkaları aşır uzun bir mesafenin ucuna birikmeleri, kat'edilen yol süresince istihdamın pek cüz'î şekilde artmasına vesile olur [26].

Fakat meseleyi bu kadarla kapanmış farzetmeğe imkân yoktur. Yatırımla yaratılan gelirlerin uzun bir mesafe aşarak istihlâk merkezlerine kavuştuğu noktadaki akibeti biraz daha yakından tet-

[26] Yatırımın istihdama tesiri, *mekân* şartları itibarile biraz daha derinleştirilmeğe ihtiyaç gösteren bir meseledir. Yukardaki izahlarımızı bu bakımdan biraz daha ileriye götürerek, şöyle bir ayırma yapmak mümkün olacaktır : herhangi bir yatırımın, etrafa dağılmadan ilk halkalar içinde hasıl edeceği «katsayı» tesirile, oradan uzun bir mesafe aşarak, dış halkalara doğru dağılma ve boşalma halinde meydana getireceği «katsayı» tesiri daima farklı neticeler verir. Mekân (space) unsurunun sisteme idhalinden doğan bu farklar gözönüne alınmadıkça, iktisaden geri kalmış bir memleketin sanayileşme esnasında karşılanabileceği meseleleri kestirmek çok zordur. Yapmak istediğimiz bu ayırmada bizce ehemmiyetli olan nokta şudur : Herhangi bir ziraf bölge içinde yeni bir endüstri tesisi ile alâkalı yatırımlar, en yakın çevresine işçi kolonileri ve iskân merkezleri kurarak ilk ağızda istihdamı kuvvetle artırırlar (bizde Karabük ve Zonguldak misali). Bunu, bir bakıma, *strüktürel katsayı* şeklinde ifade ve mütalâa etmek mümkündür. Böylece, sanayileşmenin ilk safhasında kuvvetli bir tesis ve yatırım şoku, ilk halkada istihdamı ehemmiyetli ölçüde artırmış olacaktır. Ancak bu artışın başladığı hızla bitişik halkalara intikali çok şüphelidir. Müteakip yatırımlarla teşekkül edecek gelirler tedricen yükseldikçe, bir kısmı orta yeri boş ve açık bırakarak dışarıya — büyük istihlâk merkezlerine — doğru taşıp dağılacığından, ufki bir plân üzerinde istihdamı kesif ve mütecanis dozlarla artırabilmek şansı gitgide zayıflamış olacaktır. Sanayileşme esnasında yeni bir işletme ünitesinin kuruluşu ile alâkalı investisyonları *tesis yatırımı* ve kuruluşu müteakip aynı ünite içinde birbirini takip edecek olan investisyonları «*routines*» *yatırımlar* olarak ifade edersek, birincisinin teşekkül ettiği noktada istihdama (ekseriya yeni bir şehir nüvesini kurmak veya kalkındırmak dolayısıyla) «strüktürel katsayı» tesiri yüksek, diğerlerinin ise (gelir artışını mütemadiyen dışarıya ve uzağa taşımalarından dolayı) mücavir halkalarda istihdama katsayı tesiri zayıftır. Bu hal, ilk tesis şokundan sonra sanayileşmenin durulma ve duraklamasını ifade eder. Batı Avrupa, sanayileşme esnasında bütün bir bölgeyi kesif surette kalkındırmaya muvaffak olmakla, yatırımların istihdam üzerine «katsayı» tesirini zamanla azaltmaktan kurtarabilmiştir. Yatırım faaliyetlerini muayyen bölgeler içine teksif edemiyerek, ziraf karakterde geniş bir satış üzerine rastgele dağıtan rejimler, investisyon yolu ile istihdam ve millî gelir üzerine umdukları müsbet tesirin günden güne zayıflayacağını hesaba katmak zaruretindedirler.

kike değer. Bu arada, istihlâk için sarfedilen gelirlerin *harcama sür'ati* ile ekonominin bu harcamalar karşısında *istihsal ve istihdam ünitelerini genişleterek* reaksiyonda bulunabilme şansı tetkike muhtaç meselelerdir.

b. Yatırımların istihdam ve millî gelir üzerine «katsayı» tesiri, harcanan gelirlerin yalnız enine ve genişliğine doğru yayılışı ile değil, aynı zamanda harcamanın *sür'ati* ile de ilgilidir. Gelir tahlilinde *mekân* (space) kriterini şu suretle, *zaman* (time) ölçüsüyle tamamlamak icap edecektir. Bu ölçü, her şeyden evvel, efektif talebin kesafetini tayin etmek cihetinden ehemmiyet kazanır.

Burada en mühim nokta, gelirlerin teşekkülü ile harcanması arasında geçecek müddetin (lag'm) kısa veya uzun oluşudur. Müddetin kısalığı, «katsayı» mekanizmasının beklenen şekilde işlemesi için lüzumlu şartlardan biridir. Lag uzadıkça, istihlâk meyli yüksek de olsa, harcamanın devir sür'ati azalmış ve yavaşlamış olacağından, yatırımların *reel* olarak istihdama veya *nakdî* olarak fiyatlar umumî seviyesine tesiri zayıftır.

Meseleyi az gelişmiş memleketlerde nasıl mütalâa edebiliriz? Her şeyden evvel mühim bir noktaya işaret edelim : Gelirlerin teşekkül ettikleri yer ile sarfededikleri mahal arasındaki mesafe payını zaman ölçüsü ile de harcama lag'larının uzunluğu manasına almamak lâzımdır. Belki normal şartlar altında, ziraî bir işletmeden veya yatırımdan doğan gelirlerin istihlâk merkezlerine akmaları için az çok uzun bir zamana muhtaç oldukları düşünülebilir. Fakat bunun her zaman böyle olması icap etmez. Bugünün şartları altında gelirlerin daha teşekkül etmeden bile istimali ve çeşitli vasıtalarla uzak mesafelere nakil ve havalesi mümkündür.

Şu halde, az gelişmiş memleketlerin bünye şartlarına göre harcama sür'atini tayin eden âmilleri biraz yakından görmemiz icap ediyor. Mesele, hemen söyliyelim ki, önceden kestirilip atılacak kadar vazih ve berrak değildir. Ekseriya girift bir şekilde iç içe girmiş olan faktörler aykırı istikamette müessir olurlar: bir taraftan, istihlâk itiyatlarının fazla gelişmemiş olması ve üstelik gelirin kazanıldığı yer ile harcandığı mahal arasındaki mesafe uzunluğu harcama sür'atini bir hayli kırmış ve yavaşlatmış görünür. Diğer taraftan, gelir seviyesi yükselirken, başka bazı faktörlerin istihlâk meylini bilâkis sür'atlendirdikleri de malûmdur (düşük bir gelirin yüklediği mahrumiyetten kurtulur kurtulmaz istihlâk harcamalarının bir nevi ferahlama insiyakı ile hızlı bir artış kaydedecek-

leri evvelce anlatılmıştı). Bu aykırı tesirleri coğrafi şartlara göre ayrı ayrı mütalâa etmek de mümkündür : Sonuncusu daha ziyade büyük şehirlerin hususiyetini teşkil eder; ufak bir gelir artışı ile zengin ve varlıklı sınıfların istihlâk standardına ayak uydurmak hevesi buralarda şüphesiz daha kuvvetlidir. Buna mukabil, birinci faktör daha çok ziraat sektöründe veya şehre uzak yatırım sahalarında tesirini yürütür. Az gelişmiş memleketlerin iktisadî kalkınması ile alâkalı yatırımların büyük kısmı bu gruba dahil olduğu için, harcama lag'larının ve dolayısıyla sür'atının ilk bakışta uzayıp ağırlaşacağı zannedilebilir. Fakat bu zan her vakit hakikate uymaz. Gelir artışı devam ettikçe, istihlâk itiyatlarının eski sertliğini kaybederek harcamaların daha kısa fasılalarla tekerrürü muhtemeldir. Bununla, iktisadî kalkınmanın birinci plânda kayırdığı yüksek gelirlerin büyük istihlâk merkezlerine terakümü de sür'atlenmiş bulunur. Hadiseleri bu yönden daha iyi görebilmek için, gelirler arasında şöyle bir ayırma yapmak da mümkündür: kalkınmadan fazla nasiplenmeyen aşağı ve orta gelirlerin ancak mevsimi kollayarak ve yol boyunca fire vererek istihlâk merkezlerine kavuşmalarından doğan batı intikal sür'atine mukabil, yüksek gelirlerin mevsimle mukayyet olmadan aynı mesafeyi daha kısa bir zamanda aşmaları imkân dahilindedir. [27] İç halkaları «gizli işsizlik» halinde yüz üstü

[27] Bu noktada yine iktisaden çok ve az gelişmiş memleketler arasında oldukça ehemmiyetli bir farka işaret etmeden geçmemeliyiz. Bugünün iktisat nazariyesinde, istihsal faktörlerine gelir olarak ödenen paranın kısa veya uzun fasıllarla (interval) tediyesi, «parayı tutma» müddetini tayin eden âmillerden biri olarak dikkate alınmaktadır. Şu suretle ki : ücret gelirleri, nisbeten küçük parçalar halinde kısa fasıllarla ödenmekte olup, gelirinin hafta sonu veya on beş günde bir tediyesiyle istihlâk harcamaları uzun bir gecikmeye uğramadan teşekkül ve tahakkuk eder. Daha uzun fasıllarla tedye olunan yüksek gelirlerde ise günü gününe harcamaya gidilmeden paranın bir kısmı çeşitli saiklerle bekletilebilmektedir (bu bahiste çok bol ve geniş olan literatürden şimdilik *Pigou*'yu zikretmekle geçelim : *The Veil of Money*, London 1950, s. 82). İktisaden ileri memleketlerde umumî temayül bu olmakla beraber, az gelişmiş ülkelerde mekân (Space) unsurunun sisteme idhalile manzara bir hayli değişik veçe gösterir : Ziraî bir bölgede, ister doğrudan doğruya ziraatten, ister münferit bir endüstri tesisinden meydana gelmiş olsun, düşük ücret gelirlerinin bir kısmı buldukları noktada yine günü gününe harcanmakla beraber, diğer bir kısmı şehirlerde sarfedilmek üzere mevsim sonlarını kollamak ve üstelik uzun bir mesafe kat'etmekten dolayı bekletilmiş olur. Yüksek gelirler ise, kuvvetli istihlâk meylinin tazyiki ile, büyük şehirlere olan mesafeyi daha kısa bir zamanda aşar ve sür'atle harcanır.

bırakmak bahasına geniş bir mekân bûdünün ucuna yığılan ve — tabir caizse — şehirleşen yüksek ziraî gelirler, biraz evvel işaret edilen diğer faktörün (istihlâk standardını bir an evvel yükseltmek hevesinin) tesir sahasına girmekle, büsbütün sür'atli bir harcama meyline sahip olacaktır.

Bu suretle, zâhiren aykırı istikamette işler görünen iki faktör hakikatte birleşmiş oluyor : gelirlerin teşekkül ettikleri noktadan istihlâk merkezlerine akış hızı ile o merkezlere vardığı andaki harcama sür'ati el ele vererek, tetkik ettiğimiz bünye şartlarını haiz ekonomiye «*harcama meyli ve sür'ati yüksek bir ekonomi*» hüviyetini vermiş olacaktır.

Sür'atli harcama meylinin, gelir akımını muhtelif kollardan alıp teksif ettiği kadro içinde kuvvetli bir efektif talep yaratacağına şüphe yoktur. Bu tesir karşısında ekonominin bir bütün olarak istihsal takati ve elâstikliği, iktisadî gelişmenin kaderini tayin etmek bakımından ehemmiyet taşıyan faktörlerden biridir.

c. Yatırımların mecmu istihdamı bir katsayı mikdarınca artırabilmeleri için gerekli şartlardan biri de, gelir artışının hasıl edeceği harcamalara karşı ekonominin istihsal ve istihdam üniteleriyle genişleyebilmek imkânına sahip olmasıdır (esasen Kahn-Keynes tertibi izahlarda, ekonominin yeter derecede bolluğa - abundance - veya bollaşabilmek şansına sahip olabilmesi, «katsayı» mekanizmasının belki açık bir surette ifade edilmemiş şartıdır). Filhakkı, yatırım sarfiyatının yapıldığı merkezden başlayıp onun etrafına halkaıanmış bir takım daireler gözönüne getirilirse, bir halkadan diğerine istihlâk harcamaları ve dolayısıyla efektif talep halinde intikal eden gelire, istihsal ve istihdam da aynı halkalar içinde genişleyerek cevap verdiği takdirde «katsayı» tesiri beklenen rolünü oynayabilir. Bugün iktisatçıların görüş birliğine vardıkları noktalardan biri de şudur : yatırımlar, ekonominin istihsal takati ve kaynaklarıyla genişleyebildikleri sınıra kadar istihdam hacminde ve reel gelirlerde artışa, bu sınırın aşılmasından sonra ise — efektif talep ile arz arasındaki nisbetsizlik sebeble — fiyatlar umumî seviyesinde yükselişe sebebiyet verir. Başka bir deyişle : yatırımın millî gelir üzerine «katsayı» tesiri tam istihdam sınırına kadar *reel* ve o sınırdan sonra *nakdî-monétaire* istikamette yürür ve işler.

Bu kaide bize geri kalmış bir memleketin meseleleri hakkında açık bir fikir verebilir. Bilindiği gibi, bu tip memleketlerde istihlâk meyli yüksek olduğundan, «katsayı» tesiri ilk bakışta kuvvetli gö-

rünürse de, ekonominin bir bütün olarak genişleme kudreti ve takatini daraltan bir çok sebepler bu tesiri bozmakta veya istikametine değiştirmekte gecikmezler. Bu sebepler azçok malûmdur: her şeyden evvel iş gücünün büyük bir yekûn tutmayışından dolayı «tam istihdam» sınırına («gizli işsizlik» devam etmekle beraber) nisbeten çabuk varılması; istihsal kapasitesinin oldukça süratli bir şekilde sonuna dayanılması ve nihayet kalkınma için lüzumlu istihsal vasıtalarının idhal müşkilâtı ilh. Bütün bunlar, ekonomiyi istenilen ölçüde istihsal takat ve kifayetinden mahrum kılan sebeplerdir. Esasen geri kalmış memleketlerin sanayileşme gayretinde rastlanan belli başlı zorluk, yatırımlarla tahrik edilen harcamalar ve dolayısıyla efektif talep karşısında bir taraftan istihlâk mallarının ve ham maddelerin kifayetsiz arz elâstikliği ve diğer taraftan idhal mallarının arzu edilen ölçüde ve sür'atte elde edilememeleridir. Her iki yönden vakit vakit tıkanma ve boğulma (bottle-neck) tehlikesile karşılaşan bir ekonomide yatırım sarfiyatı ve onların peşinden getirdikleri istihlâk harcamaları, reel hasılayı artırmaktan ziyade fiyatlar umumî seviyesini yükseltmek istikametinde müessir olurlar.

Bu yoldaki tesirler, söylemeğe hacet yok ki, yatırımların bilhassa emissiyonla yürütüldüğü hallerde dikkatimizi çekecektir. Bu noktada biraz durarak, hızlı bir yatırım faaliyetinden mütevellit enflasyonun işleyiş tarzı ve mekanizması bakımından iktisaden çok ve az gelişmiş memleketler arasında mühim bir farka işaret etmek faydalı olur. Bugünün iktisatçıları, tedavül hacminde bir şişkinliğin fiyatlara doğrudan doğruya tesir etmeyip, evvelâ faiz haddini düşüreceğini ve onu müteakip yatırım sarfiyatını teşvik ile şiddetli bir efektif talep artışına yol açacağını kabule mütemayildirler. Bu izah tarzı, ileri ve olgun memleketler için doğru olabilirse de, az gelişmiş ülkelere kabili tatbik değildir. Sebebi her şeyden evvel, tetkik ettiğimiz şartlar altında faizin hassas bir regülatör olma-yışında aramız lâzımdır. Filhakika, az gelişmiş memleketlerde yatırımlar (bilhassa devlet sektörüne ait olanlar) sermaye piyasasında faiz haddile tayin ve tahrik edilmekten ziyade siyasî, içtimâî ve sair sebeplerle «spontane» ve «autonome» olarak yürütülmektedir. Bundan dolayı, emissiyonun fiyatlar umumî seviyesine tesiri dolambaçlı değil, fakat doğrudan doğruya (direct) bir tesir olarak mütalâa edilmek lâzım gelir. Burada yatırımların tahrik edebileceği iki çeşit efektif talebe işaret etmeliyiz : a. Yatırım sarfiyatının ilk ağızda ham madde ve teçhizat talebinde husule getireceği

artış. b. Aynı sarfiyatın gelir (kâr, ücret vs..) halinde teşekkülünden sonra istihlâk harcamalarının peyderpey yaratacakları efektif talep! Normal bir gelişme ve cihazlanma esnasında bu iki talepten birincisi daha erken ve ikincisi (gelir teşekkülü ile istihlâk harcamaları arasına giren lag yüzünden) daha geç meydana geleceği için, fiyatlar umumî seviyesine anı ve toplu tesir kuvvetli olmayabilir. Bu kadarına, iktisadî inkişafın ham madde ve teçhizatta sebebiyet verdiği «fonksiyonel fiyat yükselişi» nazarile bakmak mümkündür. Bununla beraber, nakdî gelirlerde artış devam ettikçe, harcama lag'ların kısılması ve fazla olarak kritik zamanlarda «parayı mala tebdil» etmek arzusu ikinci tesiri de birincisine katarak, gerçek manasile «enflasyonist fiyat yükselişi» ne yol açmakta gecikmez [28]. Bahse aşağıda sırası geldikçe tekrar avdet edilecektir.

Buraya kadar anlatılanlar bize, az gelişmiş bir memlekette yatırımların «katsayı» tesiri hakkında azçok sarih bir neticeye varmak imkânını kazandırmış oluyor. Her şeyden evvel, kuvvetli istihlâk meylinin «katsayı» ya oldukça büyük bir tesir derecesi verdiğini teslim etmemiz icab eder. Ancak bu tesirin istikameti üzerinde de herhangi bir şüphemiz olmamalıdır. Yukarıda izah edilen üç noktanın bir cümle içinde mütalâası bize şu neticeyi verecektir :

Yatırımdan hasıl olan gelirlerin mütecanis dozlarla istihsal ve iş gücü kaynaklarına *intikalindeki zorluk* «katsayı» mn *reel* istikamette işlemesine mani olurken (nokta 1), istihlâk ve harcama meylinin *sür'atinden doğan efektif talep* ekonominin *noksan istihsal takati* ile birleşerek (nokta 2 ve 3), «katsayı» yı *nakdî-monétaire* istikamette yürütmek ve ilerletmek istidadını taşır [29].

Yatırımın iktisadî gelişme ile ilgisi yalnız istihdam ve gelir «katsayı» smdan ibaret değildir. Bu arada zamanımız iktisatçıları-

[28] İktisadî gelişmede fiyat yükselişinin bu iki şekline, Milletlerarası Para Fonu'nun Hindistan hakkındaki raporunda ehemmiyetle işaret edilmiştir: *Economic Development with Stability: The Case of India* (evvelce zikredilen kitap içinde, s. 337).

[29] Az gelişmiş memleketlerde «katsayı» tesirini inceleyen diğer müellifler de aşağı yukarı aynı sonuca varmışlardır. Mukayese için bakınız: *Buchanan-Ellis: Approaches to Economic Development*, New York 1955, s. 53. Her iki müellif, az gelişmiş ülkelerin başlıca istihsal sektörü olan ziraati gözönüne alarak, yatırımların çok geniş ziraî nüfus içinde istihdamı bir miktar artırabilse bile reel hasılayı kısa müddetler zarfında çoğaltmaya muvaffak olamayacağına işaretle, «yatırım katsayısı» mn nakdî gelirlere ve neticede fiyatlara in'ikas edeceğini belirtmişlerdir.

nın üzerinde ehemmiyetle durdukları ikinci bir prensibe daha işaret etmeden geçmemelidir.

«*Acceleration*» adile son yıllarda geniş bir alâka ve münakaşa konusu haline gelmiş olan bu prensip, «katsayı» (multiplier) ile birlikte iktisadî gelişmenin tahlil ve izahında mühim bir adım teşkil etmektedir. Şu farkla ki : «katsayı», tek veya toplu bir yatırımı başlangıç olarak alıp oradan istihdam ve millî gelir üzerine yürüyen tesiri belirttiği halde, «*acceleration*» istihlâk harcamalarından ve sürüm artışından hareketle istihlâk sanayiinde vukua gelecek bir gelişmenin yeniden yatırımlara ini'kâsını dikkate alır. Burada bahis konusu olan yatırımlar «*autonome*» (yani satış mikdarından ve hasılatından müstakil ve olsa olsa teknolojik terakkiler v.s. ile alâkalı) envestismanlar olmayıp istihlâk harcamalarıyla *uyarılmış - induced* yatırımlardır. Fîlhakika kapital mallarına talep, bu telâkkiye göre, istihlâk mallarının sürümünden *istikak eden-derivée* bir talep olmakla, sürümdeki artışın yatırımlara in'ikası tabîî görülmek icab eder. Modern teori, bu suretle, bir taraftan yatırımların istihdam ve millî gelir üzerine «katsayı» tesirini ve diğer taraftan gelirlerde ve dolayisile istihlâk harcamalarındaki bir artışın tekrar yatırımları «*hızlandırmak*» yolundaki tesirini gözönüne almakta ve iktisadî gelişmenin varabileceği seviyeyi şu iki tesirin muhassalasile izaha çalışmaktadır.

«*Acceleration*» prensipini, modern teorideki mevki ile mütenezip genişlikte ele almayışımızın sebebi, mekanizmanın işleme ve yürümesini daha başından beri sarîh surette akamete uğratabilecek bir sıra engelin mevcudiyetidir. Her şeyden evvel, az gelişmiş memleketlerde yatırımların büyük kısmı, başta devlet sektörü olmak üzere, «*autonome*» cinsten yatırımlardır; yani daha evvel istihlâk sanayiinde vukua gelmiş bir genişlemeğe ve sürüm artışına cevap vermek üzere değil de yerine göre kültürel, teknolojik ve bazan stratejik düşüncelerle yürütülmüş yatırımlardır. Bunların yanı sıra, istihlâk harcamaları ve sürüm artışı ile «uyarılmış» yatırımlar hatıra gelirse de, bunların gerek cesameti ve gerek «*accelerator*» tesiri aşağıda zikredilen sebeplerden dolayı bir hayli şüpheli görülmek icab eder :

1. İstihlâk harcamalarıyla teşvik edilen istihsal şubelerinden bir kısmının ağır sanayie ve büyük yatırımlara ihtiyaç göstermemesi!

2. Artan istihlâk harcamalarına intibak için bir kısım sanayiî makineleşmeğe gitmektense nisbeten ucuz olan iş gücü istihdamını tercih etmeleri!
3. Talep ve fiyat artışı karşısında teşebbüs erbabının istihsali genişletecek yerde daraltarak reaksiyonda bulunmak itiyadı!
4. Yatırım malları (makine ve aksamı) ekseriya idhal malı olmakla, «acceleration»'m memleket dışına taşma ve boşalması!

Bu ve benzeri sebeplerden dolayı «acceleration» prensipinin işleyememesi, biraz ilerde görüleceği veçhile, iktisadî gelişmeyi düşük ve basık bir inkişaf «tavan»ı (ceiling) altında seyretmeğe mahkûm kılan faktörlerden biri olarak şimdiden hatırda tutulmak icab eder.

Yatırımlar ve «olgunlaşma» müddeti :

Yatırımların, bilhassa «katsayı» yolu ile, iktisadî gelişmeye tesirinden bahsederken, bu tesirin muhtemel olarak istihsal ve istihdamı artırmaktan ziyade fiyatlar umumî seviyesini yükseltecek şekilde işleyebileceğini biraz yukarda tesbit ettik. Vardığımız netice bizi bir nokta üzerinde daha durmaya ve düşünmeğe sevkedecektir.

Kalkınma halinde bulunan bir ekonomide girişilmiş yatırımlar bir müddet sonra istihsali artıracaklarına göre, bahis konusu olan zorlukların kısa bir zamanda savuşturulabileceği hatıra gelir. Durum gerçekten böyle ise, hızlı bir «cihazlanma» gayretinin fiyatlar umumî seviyesinde hasıl edeceği yükselişi geçici saymak mümkün olacaktır. Fakat acaba yatırımların meyvalarını verebilmeleri, fiyatlar üzerine yüklenen elverişsiz tesiri gerçekten kısa bir zamanda telâfi edebilecek kadar sür'atli olabilir mi? Meseleyi yine evvelâ umumî esaslarile ele alalım :

İktisadî gelişmede *zaman* unsurunun oynadığı rol eskiden beri dikkati çekmiş ve çeşitli yorumlara mevzu olmuştur. İstihsal teşhizatının yenilenme ve genişletilmesini, bir bakıma, istihsalin başlangıcı ile sonu arasına gittikçe uzayan bir zaman payının girmesi şeklinde mütalâa etmek mümkündür. İktisat literatüründe «*dolambaçlı istihsal*» adile bir müddetten beri bilinen ve tanınan bu hadise zamanımızın iktisadî gelişme teorisinde yepyeni bir mana ve hüviyet kazanmış bulunmaktadır. Gelişme, zaman süresi içinde

farklı sür'atte ilerleyen iktisadî hadiseleri mümkün olduğu kadar birbirine yakın inkışaf hadleri etrafında denkleştirmek ve bir hizaya getirmekle pürüssüz ve ârızasız yürüyeceğine göre, sür'at farklarının giderilmesi muvaffakiyetli bir iktisadî kalkınmanın ilk şartı sayılmak lâzım gelir. Hızlı bir yatırım gayretini fiyatlara intikal ettirmek istidadında olan faktörleri yukarıda gördükten sonra şimdi aynı gayretlerin ne kadar kısa bir müddet içinde meyvalarını verebileceğini araştırmamız icap ediyor. Birincisinin elverişsiz tesirini ikincisinin sür'atle telâfi edip edemeyeceği bu suretle anlaşılmiş olacaktır.

Baraj, elektrik santrali ilh. gibi gerçekten ağır ve yüklü tesislerin, muhtaç oldukları olgunlaşma müddeti dolayısıyla, reel hasılanın idrakini bir mikdar uzatmış ve geçiktirmiş olacaklarına şüphe yoktur. Ancak, ileri sanayi memleketlerinde bu müddeti kısaltan bir faktör vardır ki, o da bir istihsal ameliyesinin daha evvel başlanılmış olan diğer ameliyelerle birleştirilerek neticenin daha çabuk elde edilebilmesidir. Bir yanda, istihsal vasıtalarını o aralık ikmal etmiş bir ameliyenin bitimi ile yeni bir proje halinde ele alınan başka bir ameliyenin başlangıcı aynı zamana rastlayacak şekilde tanzim olunmakla («synchronisér» edilmekle) ikincisinin reel hasılasını verebilmek için muhtaç olduğu müddet elbette kısalmış olacaktır. «Zaman» ı iktisadî mallar arasında en kıymetlisi sayan batı medeniyetinin, ilk nazarda zaman kaybına sebebiyet verir görünen dolambaçlı istihsali bilâkis zamandan tasarruf eden bir proses haline getirmekteki hüner ve muvaffakiyeti bu «synchronisation» ameliyesinde toplanır. Az gelişmiş memleketlerin iktisadî kalkınma esnasında rastlayacakları zorluklardan biri de buradadır. Yeni bir tesisin kısa zamanda netice vermesi için vücudu şart olan istihsal kollarının eksikliği veya yabancı memleketlerde bulunuşu, dış ödemeler muvazenesinde yaratacağı zorluklardan başka, teşebbüs edilen işin «olgunluk» müddetini bir hayli uzatmış bulunur.

Az gelişmiş memleketlerle ileri sanayi ülkeleri arasında bu bakımdan daha etraflı bir mukayese yapabilmek için, «dolambaçlı istihsal»in kapladığı müddeti şöyle bir sıralamaya tabi tutmak da mümkündür: her yeni yatırım *a.* önce projenin hazırlanması ve ikmal için gerekli bir müddete; *b.* istihsale geçildikten sonra teknik prosesin muhtaç olduğu zaman süresine ve nihayet *c.* mamullerin piyasaya sürülmesi için munzam bir müddete ihtiyaç gösterir. Bu suretle istihsal müddetini, hazırlık safhasından başlayıp arayerde teknik istihsal ameliyesi olmak üzere sürüm noktasına kadar uza-

yan bir zaman şeridi halinde gözönüne getirecek olursak, «synchronisation» sayesinde kısaltılabilen müddetin bu şerit içinde ancak orta ve belki son safhaya rastladığımız görebiliriz. İstihsal müddeti, ağır ve yüklü yatırımların gerektirdiği ilk safha dolayısıyla uzamak istidadını taşır. Filhakika, kapitalist ekonominin ilk çağlarındaki hareketli ve taşkın teşebbüs zihniyetinden farklı olarak, istihsal ve yatırım faaliyetleri bugünkü şartlar altında anı-spontan kararlar yerine istikbale dair rantabilite tahminlerinin ex ante bir görüşle ölçülü ve tartılı mukayesesine ve bundan ötürü uzun piyasa tetkiklerine dayanır. İstihsal vasıtalarının mobilite noksanı da yine hâlihazır şartlar altında ilk safhayı uzatmak temayülünü taşır. Bu sebeple, «dolambaçlı istihsal» in zaman kaybını icap ettireceği yolundaki eski iddia bugünün ileri sanayi memleketlerinde bile tamamiye çürütülmüş sayılamaz. Güç ve karışık piyasa tetkiklerinin yarattığı gecikme, teknik terakkinin mütemadi senkronizasyonlarla mümkün kıldığı zaman kısalığı bazan fazlasıyla telâfi etmiş olabilir.

Az gelişmiş memleketlerde ise yatırımların «olgunlaşma» müddeti, hem hazırlık safhasının uzunluğu (hesaplarda bazen çok götürü ve sür'atli kararlara rağmen «tahsis» ve idhal işlerinin ağırlığı sebebiyle), hem de teknik ameliyeye geçildikten sonra senkronizasyon imkânlarının darlığı yüzünden her iki safha içinde ayrı ayrı uzar ve genişler. Yol ve transport tekniğinde sağlanacak terakkilerle üçüncü safhanın (sürüm müddetinin) kısaltılabilmesi, istihsal müddetinin ilk iki safhadaki uzunluğunu pek cüz'î şekilde telâfi etmiş olabilir.

İktisadî gelişme esnasında yatırımlardan sür'atli netice almayı zorlaştıran sebepleri bir bakıma, yardımcı veya tamamlayıcı istihsal şubelerinin eksikliğine, yahut başka bir tabirle, «sosyal sabit sermaye» nin (social overhead capital) kifayetsizliğine atfetmek mümkündür [30]. Bu terim ile, bir millet ekonomisinin gelişmesi sırasında her yeni yatırımın üzerine bina ve inşa edileceği sabit sermaye temeli — base'ı — anlatılmak istenmektedir. Münferit bir tesisin, başlangıcından ikmaline kadar uzun bir «olgunlaşma» müddetine muhtaç olduğu aşikârdır. Halbuki geniş bir sabit kapital temeli mevcut olup, onun üzerine eklenen her yeni yatırım daha evvel yapılmış olanlarla birleşince istihsal periodu bir hayli kısalmış

[30] Tafsilât için bakınız : R. Nurkse, Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries, 1955, s. 47 ve 152.

olabilir [31]. Durum aşağı yukarı şuna benzer : başka geçitleri olmayan bir saha içinde tek bir yolu yapar veya onarıırken trafik inşaatın sonuna kadar geciktiği halde, daha bir çok yolların mevcudiyeti halinde trafiği bekletmeden inşaatı yürütmek ve tamamlamak mümkün olur.

Bu cihetleri gözönüne alarak, az gelişmiş bir memlekette yatırımların «olgunlaşma» müddetini uzatan sebepleri bir kaç nokta etrafında hülâsa edebiliriz :

1. Sanayileşme esnasında, muayyen bir bölge içine teksif edilmiş bir sabit sermaye base'nının mevcut olmayışı, yukarıda izah edildiği gibi, senkronizasyonu geciktiren âmillerin başında gelir. Geniş bir ziraî saha üzerine dağınık şekilde serpiştirilmiş tesislerden ibaret bir sınaî strüktürün istihsal süresini kısaltmaya muvaffak olacağı çok şüphelidir. Parçalı yatırımlar yerine muayyen sınaî bölgelerin bir plân dahilinde sıra ile tesis ve teşhizi bundan evvel de (sahife 33, not) bahis mevzuu olmuş ve gelirlerin homojen bir satih üzerine — açık veya gizli işsizlik şeklinde — aralık ve boşluk bırak-

[31] Bu bahiste, son cereyanlara (*Domar v.s.*) uyarak, yatırımların biri mevcut kapital teşhizatına (kapasiteye) ve diğeri mecmu gelirlere ilâve suretile iki koldan ilerleyen tesirlerini ayrı ayrı gözönüne almak faydalı olacaktır sanırız. Az gelişmiş bir memlekette yatırımların millî geliri artırma takatından ziyade mevcut teçhizata ilâve kudreti ehemmiyetlidir. Bu ilâvelerle kâfi bir «sosyal sabit kapital» tesis edildikten sonradır ki, ekonomi kendi içinde istihsal takat ve elâstikliğini kazanmış olacaktır. Yatırımların istihdam ve millî geliri *reel* olarak artırabilmesi ancak bundan sonra mümkün olur. Kapital stokunun iktisadî gelişmede rolü, şu izahlara göre, iki safhada mütalâa olunabilir : Evvelâ, «sosyal sabit kapital» in ikmalî ve o sayede munzam yatırımların «olgunlaşma» müddetini kısaltarak reel hasılanın kısa zamanda idrakî! Saniyen, iktisadî gelişme devam ettikçe, yatırımların marjinal müessiriyetini düşürecek cesamette bir kapital stokunun meydana gelmesi! Bu safhadan itibaren «sosyal sabit kapital» artışı müteakip gelişmenin aleyhine işleyen bir faktör haline gelmiş olabilir. *Keynes*, *Hansen* ve diğelerinin üzerinde durdukları bu ikinci safha, ekonominin olgunluk ve belki yaşlılık halini ifade eder. Az gelişmiş memleketler için bu durum pek yakın bir ihtimal olmadığına göre, kapital stoku artışından (tabiatile yatırımlar sağlam ve muntazam bir plâna bağlanmak ve enflasyonist usullerle yürütülmek şartıyla) daha uzun zaman müsbet neticeler beklenebilir. Bununla beraber, *Keynes*, az gelişmiş memleketlerin de ileri sanayi ülkelerine bu hususta ergeç yetişeceklerine inanarak hepsinin birden ikinci safhada bolluktan yana müşkiiâta uğrayacaklarını söylemişti (*The General Theory of Employment, Interest and Money*. Harcourt, Brace, 1936, s. 219). Hadiselerin ağır ve batî seyri karşısında, bu kehânetin yakın bir gelecekte tahakkuk edeceğine inanmak pek kolay olmasa gerekir.

madan yayılışını sağlayacak bir tedbir olarak tavsiyeye şayan bulunmuştu. Aynı tedbir şimdi de yatırımlar arasında senkronizasyonu ve dolayısıyla her birinin daha kısa zamanda olgunlaşmasını mümkün kılmak üzere bir kere daha haklı çıkmış oluyor. Fakat mesele sadece bir saha veya bölge teksifinden ibaret değildir.

2. Toplu ve homojen bir sınıf bölge içinde dahi birbirini tamamlayarak zaman kaybını telâfi edecek işler yerine temassız ve irtibatsız yatırımlara gidildiği hallerde «olgunlaşma» müddeti yine uzar ve gecikir. Kaide olarak, birbirile koordine edilmiş yatırımlar irtibatsız tesislere nazaran daha sür'atli ve kolay netice verirler. Kesif bir cihazlanma gayreti esnasında yatırımlara, biri diğelerini tamamlayacak şekilde, priorite tanımakla meselenin hiç değilse bir kısmı halledilmiş olabilir.

3. Yatırımların bir hizada ve senkronik olarak yürütülememesinden doğan zaman kaybı kısmen dış mübadele ve ödeme zorluklarından ileri gelir. Filhakika, istihsalde mümkün olabilen ölçüde bir senkronizasyonu temin için gerekli tehzizat, malzeme ve yedek parça az gelişmiş bir memlekette ekseriyetle idhal mallarından tereküp ettikleri için, mahdut döviz kaynakları ve ödeme takati iktisadî tesislerin kısa zamanda netice vermelerini zorlaştırır. Bu sebeple, bir taraftan müessir ölçüde dış yardım ve istikrazlarla sabit sermaye base'mı (*sosyal sabit kapitali*) sür'atle tesis ve ikmale gayret ederken, diğer taraftan kurulu tesislerin verimini çabuklaştıracak maddelere «priorité» tanımak suretile idhalâtı yeniden gözden geçirmeğe ihtiyaç vardır.

Yatırımların «olgunlaşma» müddetini kısaltacak genişlikte bir «*sosyal sabit kapital*» tesisine gidilmedikçe, ahenkli bir gelişmenin mümkün olamayacağı anlaşılıyor. İç kaynaklar veya dış yardımlarla ekonomiye muhtaç olduğu istihsal takatini ve elâstikliğini sağlamadan girişilen yatırımların sosyal hasılayı reel ve muvazeneli şekilde artırabilmeleri şansı çok azdır. Asıl tehlike, iyi koordine edilmedikleri takdirde netice vermeleri geçikecek olan yatırımların kuvvetli bir istihlâk meyli ve efektif talep sür'ati ile birleşerek iktisadî inkişafı açık bir enflasyona doğru yürütmeleridir. Hadiselerin zaman içinde akış farkından meydana gelen bu elverişsiz durumu, yukarıdan beri malûmumuz olan iki vâkıa üzerinde daha iyi görebiliriz: *a.* İstihlâk ve harcama itiyatları değıştikçe gelirin teşekkülü ve sarfı arasındaki müddetin (lag'ın) kısalışı; *b.* Yatırımların tam hasıla verecek bir olgunluğa varmaları için geçecek zamanın uzunluğu.

Gelişen ekonomilerde ilk faktör — sosyal ve kültürel bakımdan hiç de haksız olmayan bir kalkındırma siyasetile desteklenerek — kuvvetli bir harcama meyli ile istihlâk mallarına yüklenirken, ikinci faktör bu gelişmeyi ancak geriden ve uzaktan takip eder. Sür'at farklarının doğurduğu bu nisbetsizlik, gelişme ve kalkınma iddiasında olan memleketlerin birinci derecede ehemmiyet atfetmeleri lâzım gelen noktalardan biridir. Bazı mütehassısların az gelişmiş memleketlerde ağır tesislerden ziyade kolay ve çabuk netice alınabilecek yatırımları tavsiye etmeleri, bir bakıma, bu iki hadise arasındaki sür'at farkını kapatmak ve öylece muvazene üzerindeki basıyı hafifletmek gayesine dayanır.

III. İKTİSADÎ GELİŞMENİN SINIRLARI VE SONU

Çeşitli inkişaf unsurlarının üstüste birikme ve yığılmaları ile hasıl olan her iktisadî gelişme, bir noktaya kadar ilerledikten sonra, duraklamak ve hatta tersine dönmek istidadını taşır. Bu duraklamayı muhakkak hatalı bir tutuşun neticesi saymak icap etmez. En normal şartlar altında yürütülen bir inkişafın bile, kendi içinden doğurabileceği geriletici veya alıkoyucu faktörlerle, bir sınıra dayanıp duraklamaması imkânsızdır. Bu sınırı, ufki bir satıh üzerine dikilmiş bir engel olarak değil de, inkişaf trendinin aşağıdan yukarıya yükselirken değebileceği bir «*tavan*» (ceilling) şeklinde tasavvur etmek de mümkündür. Meselenin bugün gelişme nazariyesinde bir hayli revaçta olan tahliline ve bu arada meselâ Hicks versionu izahlara burada mufassalan girecek değiliz^[32]. Her halde, reel termlerle düşünüldüğü takdirde, iktisadî gelişmenin «*katsayı*» ve «*hızlanım*» (acceleration) prensiplerinden doğma müşterek bir tesir muhassalasile muayyen bir irtifaa kadar yükselip orada duraklayacağını ve müteakip yükselmelerin nakdî-monétaire istikamette yürüyeceğini kabul etmek hakikate uygun bir faraziye olur.

Umumiyetle iktisadî gelişmeyi hudutlayan iki sınırdan bahsedilebilir : biri mevut teçhizatın *teknik kapasite haddi*, diğeri istihsal ve iş gücü kaynaklarının *tam istihdamı*^[33] : Gelişen bir eko-

[32] Bu bahiste tafsilât için *J. R. Hicks* : A Contribution to the Theory of the Trade Cycle, Oxford 1951, s. 83, 95 - 6.

[33] Meselenin bu yönden tahlil ve izahlı için bakınız : *Jean Robinson*, The Rate of Interest and other Essays, London (Macmillan), 1952, s. 78 ve dev. *N. Kaldor* : Stability and Full Employment, Economic Journal, December 1933 (Readings in Business Cycles and National Income, 1953, s. 485 ve dev.).

nomi bu iki sınırdan biri veya sıra ile her ikisi önünde duraklamak ihtimali ile daima yüz yüzedir. İlk engel muhtemel kapasite haddi olacaktır. İktisadî inkişafta henüz sonuna kadar istihdam edilmemiş olan kaynakların açık bıraktıkları bir gelişme marjı mevcut iken, teknik tesisatın (makine ve binaların ilh.) siası daha evvel doldurulmuş olabilir. Ham madde darhğı, idhal müşkilâtı gibi tıkanma ve boğulmalar da (bottle-necks) araya girerek inkişafı tam istihdama varmadan çok erken duraklatabilir. Bu takdirde, sınaî teçhizat ve ham madde fiyatlarında yerine göre hafif veya kuvvetli bir yükselişin göze çarpmaması imkânsızdır. Şu kadar ki, bütün bu tıkanmalar iktisaden ileri memleketlerde, arz elâstikliğinin kifayeti sayesinde, geçici arızalardan ibaret kalacağı için, iktisadî inkişafın mevcut gelişme marjını yedire yedire tam istihdam sınırına varması mümkündür. Bu ikinci sınıra varırken ücretlerin de tedricen artışı daha evvel fiyatlarda başlamış olan yükselmeyi işçi gelirlerine ve hayat standardına intikal ettirmiş bulunur. Ücretlerdeki artış fiyatlarla olan mesafeyi kapatmaktan ibaret kalıp enflasyonist bir baskı hasıl etmedikçe, iktisadî inkişaf artan fiyatlara rağmen bir refah yükselişi manasına alınabilir. Esasen ileri sanayi memleketlerinde fiyatların toplu olarak yükseldiği devreler, aynı zamanda işçi ve müstahdemlerin satın alma kuvvetinde de hakikî bir artışla beraber yürüdükleri için, *prosperité* diye ifade edilmek mutad olmuştur.

Az gelişmiş memleketlerde ise durum bir hayli farklıdır. İktisadî kalkınma esnasında her iki sınıra (tam kapasite ve tam istihdama) oldukça çabuk varılmakla, gelişme bir hayli basık «tavan» a çarpıp duraklamaya mahkûm kahr. Yine şu farkla ki: iktisadî gelişme teknik kapasitenin çizdiği sınıra vardıktan sonra, oradan kısa bir zamanda sıyrılıp fiilî veya potansiyel istihsal ve iş gücü kaynaklarının henüz açık bıraktıkları inkişaf marjını yedirme ve doldurmaya pek kolay muvaffak olamaz. Esasen daha birinci sınıra yaklaşırken bile ham madde kifayetsizliği, idhal müşkilâtı gibi teknik ârizalar ve tıkanmalar iktisadî kalkınmayı çok erken bir noktada duraklatmış olabilir. İleri memleketlerde istihsal takatının ve elâstikliğinin nisbeten kolay savuşturabildiği bu safha az gelişmiş ülkelerde müzmin ve muannit bir duraklama halini alır. Bu sebeple, daha ilk sınıra varmadan emtia fiyatlarının yükselmesiyle karakterlenen iktisadî gelişme ekseriya ikinci sınır (tam istihdam) önüne kadar gelmeğe vakit bulamadığı için, fiyatlardaki yükselişi ücret gelirlerine ve hayat standardına intikal ettirmeğe imkân bulunamaz. Bundan

dolayı az gelişmiş memleketlerde iktisadî kalkınmanın doğurduğu fiyat yüksekliğini, bir kısım müstahsili memnun etmiş de olsa, *umumî* bir refah işareti saymaya imkân yoktur.

Bir kere daha anlaşılmış oluyor ki, teknik kapasite haddinin ve — eğer varılmışsa — «tam istihdam» m üstüne ve ilerisine doğru zorlanan bir iktisadî inkişaf, dış yardımlarla teşhiz edilmedikçe, istihsalı artırmaktan ziyade fiyat yükselişlerine sebebiyet verir. Bundan dolayı, iktisadî gelişmenin varacağı sınır («inkişaf tavanı»), bakış tarzına göre değişik bir mana ve hüviyet kazanmış olacaktır: Sosyal hasılanın reel kıymetlerle artışından doğru bakınca çok basık bir seviyeye kadar alçaldığı halde, fiyatlara intikal eden nakdî-monétaire cephesile düşünüldüğü zaman alabildiğine yüksek bir seviyeye vasil olmuş görünür.

Bu sözler bizi az gelişmiş memleketlerin enflasyon karşısındaki hassasiyetini bir kere daha ele almaya götürüyor. Farklı strüktüre sahip memleketlerin tedavül hacminde veya sür'atindeki artışlardan müteessir olma derecesi bir değildir. Aynı nisbette tedavül artışı veya hızlanması birinde enflasyonist bir tesir yaratmadığı halde diğesinde kolaylıkla yaratabilir. Az gelişmiş memleketlerin «enflasyon hassasiyeti» ni [34] şiddetlendiren sebepleri şu suretle hülâsa edebiliriz :

1. Enflasyonu, bugünkü tarifine uyarak, alelâde bir tedavül artışı veya hızlanışına değil de, nakdî gelirlerin *harcanma* esnasında hasıl edecekleri efektif talep şiddetine bağlanacak olursak, az gelişmiş memleketlerin enflasyonist temayüllere daha açık bir kapı bırakmalarının sebebini kolayca anlayabiliriz. Şöyle ki ; millî gelirin yükseldiği bir sırada zengin ve varlıklı cemiyetlerin çeşitli saiklerle tedavülden alıkoyacakları para (bilhassa spekülasyon maksadile tutulan para balansları) bermutad fazla olduğu halde, az gelişmiş memleketlerde bu gibi balansların mikdarı pek mahduddur. İktisaden ileri memleketlerde «parayı tutmak» ve tedavülden alıkoymak üzere tefrik edilen «âtil balanslar» burada (yine spekülasyon maksadile, menkul ve gayrimenkullere harcanmakla) efektif talep yaratan bir kuvvet halini almış bulunurlar.

[34] Herhangi bir memleketin enflasyona karşı hassas («inflation-sensitive») olup olmadığını tayin eden âmiller hakkında *Alvin H. Hansen* : Economic Policy and Full Employment, New York 1947, s. 12 ve 216. Meselenin az gelişmiş memleketler bakımından tahlil ve izahı için bakınız : *Buchanan-Ellis* : Approaches to Economic Development, New York 1955, s. 308.

2. Az gelişmiş memleketlerin *istihsal takati ve arz elâstikliği*, idhal imkânları da dahil olmak üzere, şiddetli ve sür'atli harcama meylini karşılayacak kuvvetde değildir. Biraz evvel işaret edildiği gibi, teknik kapasite kifayetsizliği ve üstelik yol boyunca tıkanma ve boğulmalar iktisadî gelişmeyi çok defa «tam istihdam» a varmadan duraklatmış olacağı için, memleketin zaten mahdut olan istihsal ve iş gücü kaynaklarını harekete geçirmek hususunda pek büyük zorluklarla karşılaşılır.

3. İstihsal takatini ve elâstikliğini tahdit eden faktörler yalnız istihsal şubelerinin tabiatında ve teknik zorluklarda aranmamalıdır. Aynı zamanda, fiyat yükselişine iş ve sanayi erbabının arzı genişletilecek yerde daraltarak cevap vermek hususundaki itiyatlarile, müstehlikin geçmişteki tecrübelerle uyararak harcama meylini ve efektif talebi büsbütün şiddetlendirmek yolundaki alışkanlığını da hesaba katmak lâzımdır. Maruf İngiliz iktisatçısı *A. C. Pigou*, enflasyonda en mühim unsuru *halkın mizacında ve geçmişteki tecrübelerinde* aramak lâzım geleceğini söylemekte şüphesiz çok haklıdır [35].

Az gelişmiş memleketlerin enflasyon istidadını ve hassasiyetini tayin eden belli başlı sebepler bunlardır. Hatıra gelebilecek diğer sebepler (meselâ anormal finansman usulleri, bir kısım yüksek gelirlerde vergi yükünün hafifliği ilh.) tek başına fazla bir şey ifade etmeyip bu temel hassasiyet üzerine bina ve inşa edilmiş tâli faktörler olarak anlaşılacak lâzımdır.

Hülâsa ve Netice :

Tetkiklerimizin sonuna gelmişken, az gelişmiş memleketlerde *effektif talep* ve bunun iktisadî muvazeneye tesirleri hakkında buraya kadar söylenenlere topluca göz gezdirmek faydalı olacaktır sanırız.

Muayyen bir seviye üstündeki gelirlerin harcama meylini ve dolayısıyla efektif talep şiddetini tayin eden sebeplerle bunların muhtemel neticelerini şu şekilde hülâsa etmek mümkündür :

II. Sebep ve saikler :

1. Her şeyden evvel, teşekkül tarzına ve unsurlarına göre efektif talep : istihlâk ve yatırımla beraber tasarruf da vakit vakit bir harcama şeklini aldığından, mecmu sarfiyat dahilinde üç kalem

[35] *A. C. Pigou : The Veil of Money, London, 1950, s. 136.*

harcamaanın (istihlâk + yatırım + efektif talep yaratan tasarru-
fun) bir araya gelişi, iktisadî muvazeneye yüklenen talep kesafeti-
ni ehemmiyetli ölçüde artırmış bulunur.

2. Effektiv talebi *objektif* olarak meydana getiren bu muhtelif
unsurlara — bilhassa istihlâk harcamalarına — bir gelir artışı es-
nasında hız veren *sübjektif* saikler de malûmdur :

a. Düşük hayat standardından ve mahrumiyet sınırından bir
an evvel kurtulma ve ferahlama arzusu!

b. Hâlin ihtiyaç ve istihlâkini geleceğin üstünde tutan zaman
şuuru!

c. «Gösteriş uğruna istihlâk» hevesi ve harcamaları; kısmen
bununla ilgili olarak :

d. Müreffeh cemiyet ve ailelerin yüksek hayat standardına is-
tihlâk ve harcama yönünden yaklaşma ve kavuşma gayreti!

Hızlı bir gelişme esnasında bunlara ilâve edilmek üzere :

α. Sür'atli gelir teşekkülü; yukarda (b. c. ve d. de) sayılan hadi-
selere biraz daha hız vermek bakımından ehemmiyetli olan bir fak-
tör!

β. Gayri müstahsil (müştak) gelirlere transfer nisbetinin yük-
sekliği : orta ve yüksek gelirlerin vasatî istihlâk meylini, buraya
kadar sayılanlardan fazla olarak, artırmak istidadını taşıyan se-
beplerden biri!

II. Tesir ve neticeler :

Çeşitli harcama şekillerini ve yarattıkları effektiv talep tesirini
ziraatçi bir ekonomide muhtelif cephelerile gözden geçirirken, dik-
katimizi en fazla çeken haside şu oldu :

İstihlâk harcamalarının, geniş bir satıh üzerine dağılıp sindiri-
lecek yerde, uzun bir mesafenin ucuna — büyük şehirlere — tekâ-
süf etmesi. Bundan dolayı :

a. İç halkalardan itibaren filî veya potansiyel istihsal ve iş
gücü kaynaklarında noksan istihdam ve «gizli işsizlik»;

b. Gelirlerin vardığı ve tekâsüf ettiği noktada effektiv talep
tazyiki : bunun noksan istihsal takati ile birleşmesinden hasıl ola-
cak neticeler :

α. Fiyatlar umumî seviyesinde devamlı yükseliş.

β. Dış muvazene bozuklukları.